

Haraldur Bernharðsson

Jón Thoroddsen og málstöðlun nítjándu aldar

Nokkur málfarsatriði í skáldsögunni *Pilti
og stúlku* 1850 og 1867

1 Inngangur

Þau málviðmið sem nú ríkja í íslensku máli urðu að miklu leyti til á nítjándu öld. Alþýðumenntun eflist þá jafnt og þétt og fastari skorður komust smám saman á skólahald uns skólaskylda 10–14 ára barna var lögfest 1907. Prentfrelsi var í lög leitt 1855, prentsmiðjum í landinu fjölgaði og útgáfa prentaðs máls jókst hröðum skrefum, bæði bóka og tímarita en einnig fréttablaða. Alþingi var endurreist 1845 og barátta Íslendinga fyrir forræði eigin málefna skilaði smátt og smátt árangri þannig að fleiri stjórnsluverkefni færðust frá Danmörku til Íslands. Þessar þjóðfélagsbreytingar breyttu stöðu íslenskrar tungu í samfélaginu og hún fékk ný hlutverk. Notkun íslensku á opinberum vettvangi jókst verulega, hlutur íslensku í opinberri stjórnslu stækkaði og smám saman þokaðist hún frá því að vera jaðartungumál í ríki Danakonungs í áttina að opinberu tungumáli þjóðar með heimastjórn (1904), fullveldi (1918) og loks í sjálfstæðu lýðveldi (1944).

Þessar breytingar á stöðu íslenskrar tungu í samfélaginu og notkun hennar á nýjum sviðum vöktu spurningar um form tungumálsins.

Hvers konar íslensku átti að nota í ræðu og riti á opinberum vettvangi? Hvers konar íslensku átti að kenna í skólum? Alls staðar þar sem einhvern málfarsbreytileika var að finna þurfti að taka afstöðu til ólíkra mynda. Átti að nota þetta framburðarafrbrigði eða hitt? Var þessi beyging góð og gild eða átti að nota einhverja aðra? Kennarar, kennslubókahöfundar, rithöfundar, ritstjórar, embættismenn og stjórnámálamenn þurftu að taka afstöðu til þessara spurninga þegar þeir töluðu og skrifuðu.

Smám saman mótuðust hugmyndir um hvaða málafrbrigði skyldi nota og hver skyldi varast; smátt og smátt varð til málstaðall fyrir íslensku. Hér lék æðsta menntastofnunin í landinu, Bessastaðaskóli, mikilvægt hlutverk því að þar var íslenska föst kennslugrein frá upphafi (1805) enda þótt skólinn heyrði undir danska skólastjórnarráðið eins og Alda B. Möller (2014) hefur rakið. Höfundar kennslubóka í íslensku lögðu línurnar í sínum bókum eins og Atli Jóhannsson (2015) hefur lýst og sömuleiðis voru ritstjórar áhrifamiklir og aðrir þeir sem mest fengust við íslenskt ritmál á opinberum vettvangi, í bókum, tímaritum og blöðum en gott yfirlit um þetta er að finna í skrifum Kjartans G. Ottóssonar (1987, 1990, 2005). Enginn vafi getur leikið á því að ritmál sem náði mikilli útbreiðslu hafði veruleg áhrif á mótun málstaðalsins.

Piltur og stúlka eftir Jón Thoroddsen kom út 1850, fyrst skáldsagna á íslensku, og átti eftir að hafa mikil áhrif á íslenska skáldsagnagerð (Matthías V. Sæmundsson 1996:533–541). Hún naut mikilla vinsælda og lifa sögupersónur á borð við Gróu á Leiti enn með þjóðinni eins og orðið *gróusaga* vitnar um (Steingrímur J. Þorsteinsson 1943, 2:343). Söguburður Gróu í *Pilti og stúlku* hefur þó síst þótt eftirbreytniverður og má hafa það til marks um áhrif skáldsögunnar að sögupersónan á vafalaust stóran þátt í því að vinsældir kvenmannsnafnsins *Gróa* dvínuðu eftir að hún kom út (Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni 1991:20, 254–255). *Piltur og stúlka* var gefin út aftur árið 1867. Þá hafði höfundurinn aukið inn í söguna svolitlu efni en jafnframt höfðu breytingar verið gerðar á stafsetningu og orðmyndum. Mikilvægi skáldsögunnar *Pilts og stúlku* fyrir mótun íslensks málstaðals á níjtjándu öld er því eiginlega tvíþætt:

- (1) a. Skáldsagan naut mikilla vinsælda, bæði fyrsta útgáfa 1850 og önnur útgáfa 1867, og var prentuð í stóru upplagi eins og síðar verður rakið. Sagan heillaði lesendur, líklega ekki síst unglunga og ungt fólk, hefur eflaust haft áhrif á málkennd þeirra og orðið fyrirmynd að íslensku ritmáli þess tíma. Hún hefur því óhjákvæmilega haft mikil áhrif á mótun íslensks málstaðals á síðari hluta nítjándu aldar. Þau málafrígríði, sem þar birtust, gátu fest í sessi, að minnsta kosti um sinn.
- b. Þær breytingar, sem gerðar voru á máli skáldsögunnar þegar hún var gefin út öðru sinni, árið 1867, vitna um breytt viðhorf í málfræðinum. Þessar tvær útgáfur af *Pilti og stúlku* eru þess vegna mikilsverð heimild um þróun íslensks málstaðals á síðari hluta nítjándu aldar. Þær gefa okkur augnabliksmynd af tveimur stigum í þróuninni.

Meginefni þessarar ritgerðar er samanburður á málinu á þessum tveimur útgáfum *Pilts og stúlku*, 1850 og 1867. Breytingarnar vörðuðu nær eingöngu stafsetningu og orðmyndir en ekki til dæmis orðaröð. Því snýst umræðan mest um þessa þætti en einnig verður vikið að nokkrum þáttum sem *ekki* tóku breytingum. Þetta er fjarri því að vera tæmandi mállýsing; rúmið leyfir aðeins að fjallað sé um valda þætti. Til hægðarauka verður oft vísað til þessara tveggja útgáfna á *Pilti og stúlku* sem PS 1850 og PS 1867. Til samanburðar við málið á *Pilti og stúlku* verða ríflega 70 bréf með hendi Jóns Thoroddsens frá árunum 1842 til 1868. Þetta eru mest einkabréf sem hann skrifaði ættingjum og vinum og eru varðveitt á skjalasöfnum hérlendis og erlendis, en einnig nokkur embættisbréf. Vitnað verður til bréfanna með dagsetningu á forminu ár-mánuður-dagur (til dæmis 1842-07-27) sem vísar til fyllri upplýsinga í bréfaskrá í greinarlok. Flest bréfanna eru nú einnig aðgengileg í útgáfu Mús Jónssonar (2016a).

Fyrst verður (í 2. kafla) farið nokkrum orðum um ævi og ritverk Jóns Thoroddsens og félagslegt umhverfi hans og rætt um gildi *Pilts og stúlku* sem heimildar um mótun íslensks málstaðals. Þá verður fjallað um breytingar á stafsetningu sem gerðar voru í PS 1867 (í 3. kafla), þau máleinkenni sem löguð voru að fornri málfyrirmynd (í 4. kafla) og síðast um nokkur einkenni sem ekki var breytt (í 5. kafla). Að lokum verða niðurstöður dregnar saman (í 6. kafla).¹

¹ Þættir úr þessari rannsókn voru kynntir í fyrirlestrum á Hugvísindabíngi í Há-

2 Ævi Jóns Thoroddsens og ritverk

2.1 Ævi og ritverk

Stutt, óársett æviágrip er til með eiginhendi Jóns Thoroddsens í Lbs. 2091 4to en rækilegast hafa fjallað um ævi hans Steingrímur J. Þorsteinsson (1943, 1:15–51; 1950) og Már Jónsson (2016b og 2016c) (sjá einnig Pál Eggert Ólason 1948–1952, 3:291–292). Hér er byggt á vönduðum rannsóknum Steingríms og Más en aðeins stiklað á stóru.

Jón Þórðarson Thoroddsen fæddist á Reykhólum á Barðaströnd 5. október 1818, sonur Þórðar Þoroddssonar (1776–1846), bónda á Reykhólum, og eiginkonu hans, Þóreyjar Gunnlaugsdóttur (1787–1863). Eftir fermingu las Jón undir skóla þrjá eða fjóra vetrarparta á árunum 1832–1836, hjá séra Sigurði Jónssyni, prófasti á Hrafnseyri og föður Jóns Sigurðssonar forseta, og veturinn 1836–1837 hjá Sveinbirni Egilssyni á Eyvindarstöðum á Álftanesi. Haustið 1837 settist Jón í Bessastaðaskóla og brautskráðist þaðan vorið 1840.

Veturinn 1840–1841 var Jón barnakennari á Hrafnagili í Eyjafirði en sigldi sumarið 1841 til Kaupmannahafnar þar sem hann hóf að lesa lög. Námið sóttist honum þó heldur seint og vor og sumar 1848 var hann sjálfboðaliði í Slésvíkurstriðinu um fjögurra mánaða skeið og komst þar til nokkurra metorða. Eftir Slésvíkurstriðið sneri Jón aftur til Kaupmannahafnar þar sem hann ritstýrði ársritinu *Norðurfara* 1848 og 1849 ásamt Gísla Brynjúlfssyni, gaf út kvæðasafnið *Snót* 1850 ásamt Gísla Magnússyni og skrifaði skáldsöguna *Pilt og stúlku*, líklegast veturinn 1848–1849, en hún kom út í Kaupmannahöfn í apríl 1850.

Vorið 1850 sigldi Jón til Íslands og vonaðist til að verða fulltrúi Barðstrendinga á þjóðfundinum sem áformaður var þá um sumarið en komst ekki til landsins fyrr en eftir að kjöri lauk. Þrátt fyrir að Jón hefði ekki enn lokið lagaprófi var hann settur sýslumaður í Barðastrandarsýslu þá um sumarið og settist að í Flatey. Árið 1853 sigldi Jón aftur til Hafnar til að lesa og lauk lagaprófi 1854. Þá um sumarið kvæntist hann Kristínu Ólínu Þorvaldsdóttur Sívertsen

skóla Íslands 14. mars 2014, á málþinginu Local identities – Global Literacy Practices. Vernacular Writing in a Textually Mediated Social World við Umeå-háskóla 16.–17. febrúar 2015 og á 21st Germanic Linguistics Annual Conference – GLAC 21, Brigham Young University, Provo, 8.–9. maí 2015. Áheyrendum þar þakka ég gagnlegar umræður. Má Jónssyni þakka ég margháttað liðsinni við öflun bréfa með hendi Jóns Thoroddsens og ýmissa skjala sem hann varða. Ritstjóra og tveimur ónafngreindum ritrýnum þakka ég athugasemdir við eldri gerð greinarinnar.

(1833–1879); þau eignuðust alls átta börn en af þeim komust fjórir synir til fullorðinsára. Sumarið 1855 fluttust þau Kristín að Haga á Barðaströnd en fljótlega eftir að Jóni var veitt Borgarfjarðarsýsla 1861 fluttust þau að Leirá í Leirársveit. Jón var sýslumaður Borgfirðinga með aðsetur að Leirá til dauðadags, 8. mars 1868.

Varðveitt eru þrjú skáldverk eða sögubrot með hendi Jóns Thoroddsens önnur en *Piltur og stúlka*. *Dálítill ferðasaga* birtist í *Norðurfara* 1848 sem Jón gaf út ásamt Gísla Brynjúlfssyni. Í Lbs. 2093 4to (38 bls.) er nafnlaust sögubrot í eiginhandarriti Jóns, líklega frá 1854. Skáldsagan *Maður og kona* er ófullgerð í ÍB 346 b 4to með þremur rithöndum og er minnst með hendi Jóns sjálfs; hún var prentuð 1876, átta árum eftir andlát Jóns. Kvæði Jóns birtust í tímaritum, gamanríman *Veidiför* kom út 1865 en kvæðasafn sem hann tók sjálfur saman kom út eftir hans dag, 1871.

2.2 Í félagi við höfuðsmiði íslenskrar málstefnu

Jón Thoroddsen hefur fengið bestu menntun sem völ var á. Undirbúningsnám hjá séra Sigurði Jónssyni á Hrafнесеiri og Sveinbirni Egilssyni, sem var einn af fremstu norrænufræðingum þess tíma, hefur verið traustur grunnur undir frekara nám í Bessastaðaskóla þar sem Jón sat á skólabekk með mörgum af landsins bestu sonum. Bessastaðaskóli var á þeim tíma æðsta menntastofnun landsins og hafði mikil áhrif á mótnun íslensks málstaðals (sjá um Bessastaðaskóla hjá Kjartani G. Ottóssyni 1990:61–65 og Öldu B. Möller 2014).

Á Kaupmannahafnarárunum, fyrst 1841–1850 og svo aftur 1853–1854, hefur Jón umgengist marga þeirra íslensku menntamanna sem hvað áhrifamestir voru í umræðu um íslenskt mál á þeim tíma. Um leið og hann settist á skólabekk í Kaupmannahöfn gekk hann í Hafnardeild Hins íslenska bókmenntafélags; hann tók og þátt í stjórn-málaumræðunni í Kaupmannahöfn og fylgdi Jóni Sigurðssyni að málum. Hann gekk í Fjölnisfélagið 1847 ásamt Benedikt Gröndal og Gísla Brynjúlfssyni og var virkur í félaginu. Í gögnum félagsins má sjá að einn félagsfundanna var haldinn 27. maí 1847 heima hjá Brynjólfi Péturssyni og hann sátu auk Brynjólfs Jón Thoroddsen, Benedikt Gröndal, Gísli Thorarensen, Halldór Kr. Friðriksson og Konráð Gíslason. Fyrsta útgefna kvæði Jóns, *Kveðja*, birtist síðan í síðasta árgangi *Fjölnis* (Aðalgeir Kristjánsson 1999:271, 316–317, 322, 329). Jón hefur líklega kynnst málfræðingnum Halldóri Kr. Friðrikssyni (1819–1902) þegar í Bessastaðaskóla, en þeir voru samtíða í Kaupmannahöfn um

árabil. Halldór var síðar íslenskukennari við Lærða skólann í nærfellt hálföld (1848–1895) og höfundur mikilvægra kennslubóka í íslenskri málfræði og réttitun. Eitthvað slettist þó upp á vinskapið eftir að þeir komu heim frá Kaupmannahöfn, meðal annars út af fjárkláðamálinu (Páll Eggert Ólason 1948–1952, 2:253–254; Aðalgeir Kristjánsson 1999:335–337; Már Jónsson 2016b:55).

Jón Thoroddsen, Gísli Brynjúlfsson og Benedikt Gröndal tóku sig saman um það í febrúar 1848 að gefa út tímaritið *Norðurfara*, „skáld-skapartímarit, sem við sjálfir gætum frjálslega ráðið stefnunni á óbugaðir af öllum eldri mönnum“ eins og Gísli lýsti því í dagbók sinni 27. febrúar 1848 (Gísli Brynjúlfsson 1952:120; sjá líka Aðalgeir Kristjánsson 1986). Í formála *Norðurfara* (1848, bls. v) kemur fram að með honum verði leitast við að fylla það skarð sem *Fjölnir* skildi eftir sig en hann kom síðast út 1847. Benedikt sinnaðist þó við þá félagasína (einkum Gísla) snemma í undirbúningsvinnunni og gekk frá öllu saman eins og hann lýsir í *Dægradvöl* (Benedikt Gröndal 2014:201). Jón og Gísli héldu þó ótrauðir áfram og gáfu saman út tvo árganga af *Norðurfara*, 1848 og 1849. Gísli getur í dagbók sinni um prófarkalestur þeirra féлага á *Norðurfara* en af dagbókinni verður einnig ráðið að þeir (eða að minnsta kosti Gísli) hafi umgengist bæði Jón Sigurðsson og Konráð Gíslason á meðan á þeirri vinnu stóð (Gísli Brynjúlfsson 1952:133–134, 138, 141–142, 144). Í formála *Norðurfara* (1848, bls. vi–vii) segja þeir félagar um stafsetninguna:

Hvað rithættinum viðvíkur, þá hefur oss aldrei verið kennd nein rjettritan á íslenzku í skóla, en vjer höfum að því leiti sem vjer höfum getað viljað fylgja rjettritan Hr. Konráðs Gíslasonar, því oss finnst hún sjálfri sjer samþykkt ...

Gísli Brynjúlfsson (1827–1888) hafði og verið í Bessastaðaskóla (1841–1845), nam síðar málfræði við Hafnarháskóla (en lauk reyndar ekki prófi), var styrkþegi Árnasafns 1848–1874 og loks dósent í íslenskum fræðum við Hafnarháskóla frá 1874 til æviloka (Páll Eggert Ólason 1948–1952, 2:45–46, Aðalgeir Kristjánsson 1999:358–366). Gísli gaf út *Tristrams sögu* (1851 og 1878) og unni mjög fornum fræðum eins og kveðskapur hans sýnir glögglega. Eiríkur Hreinn Finnbogason (1952:15) segir að af „þessari miklu fornaldarhrifningu gerðist Gísli með aldrinum fornyrtastur og fornkveðnastur íslenzkra skálda á síðustu öld [þ.e. nítjándu öld]“. Jón og Gísli hafa eflaust skipst á skoðunum um skáldskap, þar á meðal um *Pilt og stúlku*, eins og ráða má af

bréfi sem Jón skrifar Gísla úr Flatey 1851 (bréf 1851-02-06; stafsetning samræmd hér; sbr. útg. Más Jónssonar 2016a:118–121):

Það álit ég eitt af vinarmerkjum þínum að þú hefur sagt mér kosti og löst á *Pilt og stúlku*. Þú hefur ekki sagt annað en það, sem ég finn að er satt, að nokkuð er nýtt í því kveri, en fleira ábótavant, og hið sama veit ég að þú munir segja þó þú á prenti minnst á þetta ómerkilega rit.

Vinátta Jóns Thoroddsens og Gísla Brynjúlfssonar entist meðan báðir lifðu eins og sjá má af bréfum Jóns til Gísla í NKS 3263 4to í Konunglegu bókhöfðunni í Kaupmannahöfn (sjá bréfaskrá hér á eftir).

Jafnframt útgáfu *Norðurfara* og samningu *Pilts og stúlku* gaf Jón út kvæðasafnið *Snót* með Gísla Magnússyni. Þar höfðu þeir félagar safnað á eina bók ljóðmælum eftir íslenska höfunda frá síðari tímum og var safnið prentað í Kaupmannahöfn 1850 (sama ár og *Piltur og stúlka*). *Snót* varð feiknarlega vinsæl, seldist fljótt upp og gáfu þeir safnið út aftur mikið aukið í Reykjavík 1865 (tveimur árum áður en önnur útgáfa *Pilts og stúlku* kom út); 3. útgáfa kom svo 1877 eftir dag Jóns. Gísli Magnússon (1816–1878) varð stúdent úr Bessastaðaskóla 1839 (og hefur því verið samtíða Jóni þar tvo vetur) og las síðan málfræði við Kaupmannahafnarháskóla en lauk aldrei prófi. Hann kenndi við Bessastaðaskóla 1845–1846 í fjarveru Sveinbjarnar Egilssonar, en var aftur í Kaupmannahöfn 1847–1850. Í Kaupmannahöfn vann Gísli að (forn)íslenskri-enskri orðabók Richards Cleasbys, var forseti Fjölnisfélagsins um tíma og sat í stafsetningarnefndum félagsins ásamt Konráði Gíslasyni, Brynjólfi Péturssyni, Brynjólfi Snorrasyni og Halldóri Kr. Friðrikssyni. Þá var Gísli ábyrgðarmaður sjöunda árgangs *Fjölnis* 1844 þar sem horfið var frá framburðarstafsetningu og breytingarnar kynntar með greinargerð Konráðs Gíslasonar („Um stafsetninguna á þessu ári *Fjölnis*“ 1844). Gísli kenndi við Lærða skólann í Reykjavík frá 1850 til æviloka (Páll Eggert Ólason 1948–1952, 2:70, Aðalgeir Kristjánsson 1999:283, 314–316, 331–333). Benedikt Gröndal segir í *Dægradvöl* (2014:141) að Gísli hafi verið vel að sér og notið virðingar sem kennari en hann hafi verið allsérvitur og mjög hneigður til fornryða.

Jón átti í bréfaskiptum við tvo af Víðivallabræðrum, Brynjólf Pétursson, Fjölnismann og stjórndeildarforseta (1810–1851), og Jón Pétursson háyfirdómara (1812–1896) (sjá um þá hjá Aðalgeiri Kristjánssyni 1998a, b), en einnig skrifaðist hann á við Jón Sigurðsson forseta (1811–1879) og Guðbrand Vigfússon málfræðing (1827–1889).

Í Flatey kynntist Jón Brynjólfi Benedictsen kaupmanni (1807–1870) sem hann segir í bréfi til Gísla Brynjúlfssonar (bréf 1851–02-06) að sé „sérlega fróður maður í Íslandssögu“ en Brynjólfur hafði þá erft hið mikla bóka- og handritasafn föður síns, Boga Benediktssonar, fræðimanns á Staðarfelli (1771–1849). Í Flatey komst Jón enn fremur í kynni við sagnapúlinn Gísla Konráðsson (1787–1877) en kynni Jóns af þjóðlegum fróðleik og þjóðsögum hafa þó ekki hvað síst verið í gegnum Jón Árnason þjóðsagnasafnara (1819–1888). Þeir nafnar voru svilar; Katrín Þorvaldsdóttir (1829–1895), eiginkona Jóns Árnasonar, var systir Kristínar Ólínu, eiginkonu Jóns Thoroddsens. Gott vinfengi var með þeim nöfnum og skrifuðust þeir mikið á (sjá bréfasafn Jóns Árnasonar í NKS 3010 4to og bréfaskrá hér aftast; Finnur Sigmundsson 1950–1951 gaf út úrval, sbr. einnig útg. Más Jónssonar 2016a). Jón Árnason var tekinn í Bessastaðaskóla 1837 og varð stúdent 1843; þeir nafnar hafa því verið þar samtíða þrjá vetur. Eftir Bessastaðaskóla varð hann heimiliskennari hjá Sveinbirni Egilssyni og síðar einnig stundakennari við Lærða skólann, en vann jafnframt við prófarkalestur í Landsprentsmiðjunni (Prentsmiðju Íslands). Í vistinni hjá Sveinbirni vann Jón meðal annars að prófarkalestri með Sveinbirni og í sjálfsævisöguágrípi segist Jón hafa lært mikið af Sveinbirni og einkum fengið „bæði miklu betri þekkingu og interesse fyrir íslenska málinu en áður“ (Finnur Sigmundsson 1950–1951, 1:13). Jón varð bókavörður í Stiftsbókasafni (síðar Landsbókasafni) 1848 og þar starfaði hann í nær fjóra áratugi, biskupsskrifari 1856–1867 og umsjónarmaður í Lærða skólanum 1867–79, en kunnastur er hann fyrir hina miklu útgáfu sína á *Íslenskum þjóðsögum* sem út komu í Leipzig 1862–1864 (Pálmi Pálsson 1891, Páll Eggert Ólason 1948–1952, 3:48–49, Finnur Sigmundsson 1950, 1:9–15).

Sjálfur átti Jón Thoroddsen stórt bókasafn, líklega á bilinu 700–750 bindi, eins og Steingrímur J. Þorsteinsson (1943, 1:52–91) hefur rakið og sonur Jóns, Þorvaldur Thoroddsen, segir föður sinn hafa átt fornsögurnar og að þær hafi verið mikið lesnar á heimilinu (Steingrímur J. Þorsteinsson 1943, 1:70–71).

Jón Thoroddsen hefur verið í kjöraðstöðu til að fylgjast með og taka þátt í umræðum um íslenskt mál. Hann var vel menntaður og vel lesinn og umgekkst flesta þá menn sem hvað mest létu að sér kveða í mótun íslenskrar málstefnu um miðbik nítjándu aldar. Ekki er ótrúlegt að íslenskt mál hafi borið á góma í félagsskap við Fjölnismenn, þar á meðal málfræðingana Konráð Gíslason og Halldór Kr. Friðriksson, og bent hefur verið á áhrif frá Jónasi Hallgrímssyni

á sagnalist Jóns (Matthías V. Sæmundsson 1996:534–535). Við útgáfu *Norðurfara* með Gísla Brynjúlfssyni og *Snótar* með Gísla Magnússyni varð að taka afstöðu til ýmissa mállegra þátta þegar gengið var frá texta til prentunar. Jón hefur því án efa verið vel heima í umræðum þess tíma um mál og ekki síst stafsetningu (þrátt fyrir orð þeirra Gísla í formála *Norðurfara* sem vitnað var til að ofan) og í góðri aðstöðu til að fylgjast með straumum og stefnum í þeim efnum, bæði á Kaupmannahafnarárunum og eins eftir að heim var komið. Í störfum sínum sem sýslumaður fékkst Jón líka mikið við ritað mál eins og sjá má af þykkum bréfabókum embættisins (sem geyma afrit af bréfum, mest með hendi skrifara) og þar hefur hann þurft að temja sér málsnið sem hæfði embættismanni.

Áhugi Jóns á málfarsefnum og um leið afstaða hans til sambúðar íslensku og dönsku birtist líka í *Pilti og stúlku*. Í anda sveitarómantikur teflir Jón þar saman sem andstæðum lífinu til sveita og í Reykjavík og dregur upp mynd af æði dönskublandinni menningu á mölinni. Þegar Indriði tekst á hendur ferð til Reykjavíkur úr sveitinni berst tungumálið í tal við samferðamann eftir að þeir höfðu þegið góðgerðir á bæ nokkrum í Gullbringusýslu (*Piltur og stúlka* 1850:84; stafsetning samræmd hér):

„Er nú langt eftir til Reykjavíkur, Sigurður minn?“
 „Sástu það ekki á mjólkinni sem við fengum að drekka?“
 „Nei, ég skil heldur ekki í hvernig slíkt má af mjólkinni ráða.“
 „Ójú, hún þynnist, góðurinn minn, eins og íslenskan eftir því sem sunnar dregur og svo hefur mér reynst það og hef ég þó nokkrum sinnum farið hérna um.“

Víðar er vikið að sambúð íslensku og dönsku í Reykjavík og kemur glögggt fram það viðhorf að íslenska standi þar höllum fæti gagnvart dönsku (*Piltur og stúlka* 1850:70, 87, 91, 93).

Líklegt má teljast að málið á *Pilti og stúlku* endurspegli í meginatriðum ríkjandi viðhorf í málfarsefnum hjá menntaðri yfirstétt (þótt ekkert verði fullyrt um viðhorf almennings). Enda þótt Jón fylgi ekki stafsetningu Konráðs Gíslasonar á fyrri útgáfu *Pilts og stúlku*, eins og síðar verður rakið, er ekki trúlegt að hann hafi þar almennt virt að vettugi þau sjónarmið í málfarsefnum sem hæst bar á árunum fyrir 1850. Til þess var hann of náinn höfuðsmiðum íslenskrar málstefnu um miðja níjtjándu öld.

2.3 *Piltur og stúlka* 1850

Handritið að fyrstu útgáfu *Pilts og stúlku* 1850 er glatað og engar heimildir til um frágang textans til prentunar. Ekki virðist ólíklegt að Jón hafi leyft að minnsta kosti nánustu vinum sínum, eins og til dæmis Gísli Brynjúlfssyni sem vann með honum að *Norðurfara* eða Gísli Magnússyni samverkamanni við *Snót*, að lesa handritið áður en hann sendi það til prentunar og jafnframt er ekki ósennilegt að hann hafi leitað til vina sinna um liðsinni við lestur prófarka (þótt augljósar prentvillur séu reyndar furðulega margar); vart hefur danski prentarinn S.L. Møller getað orðið að miklu liði í því efni. Hér verður þó að nægjast með getgátur einar. Það má þó teljast næsta víst að Jón hefur viljað vanda til verka og vart hefur hann haft í hyggju að senda frá sér bókartexta sem ekki uppfyllti rikjandi viðmið um mál og stafsetningu um þær mundir. Fyrsta útgáfan af *Pilti og stúlku* 1850 gefur því að öllum líkindum nokkuð áreiðanlega mynd af viðurkenndu máli á þeim tíma. Viðmiðin voru vitaskuld í mótun og skoðanir eflaust skiptar um einstök atriði en það sem þar birtist hefur almennt þótt boðlegt mál.

2.4 *Piltur og stúlka* 1867

Ríkulegri heimildir eru um tildrög annarrar útgáfu *Pilts og stúlku* eins og Már Jónsson (2016c) hefur nýlega rakið. Vorið 1867 sat Jón Thoroddsen sem fyrr á Leirá í Leirársveit en mágur hans, Jón Árnason þjóðsagnasafnari, hafði milligöngu um prentun bókarinnar í Landsprentsmiðjunni hjá Einari Þórðarsyni í Reykjavík. Í bréfi til nafna síns Árnasonar 1. mars 1867 kveðst Jón hafa fengið áskoranir um að gefa *Pilt og stúlku* út aftur, kveðst hafa vissa von um 300 áskrifendur og biður hann að semja við Einar Þórðarson prentara. „*Þig, Svein* eða *Jón Þorkelsson* vildi ég fá til að lesa prófarkir,“ segir hann síðan (bréf 1867-03-01) og á þar væntanlega við Svein Skúlason ritstjóra, en Sveinn hafði lesið próförk að gamanrímunni *Veidiför* eftir Jón tveimur árum áður (bréf 1865-04-19), og Jón Þorkelsson, kennara í Lærða skólunum og síðar rektor þar. Bréfinu til Jóns lætur hann fylgja bréf til Sveins Skúlasonar (nú glatað) þar sem hann biður hann að lesa prófarkirnar. Prentun er enn til umræðu í bréfi 10. apríl 1867 og 30. apríl sendir Jón nafna sínum Árnasyni eintak af fyrstu útgáfu *Pilts og stúlku* og viðauka með (bréf 1867-04-30; stafsetning samræmd hér; sbr. útg. Más Jónssonar 2016a:296–270):

Ég sendi þér nú allt heila draslið, fyrri útgáfuna af *P. st.* og svo viðaukana, og bið ég þig að afhenda Sveini Skúlasyni þetta allt, því hann hefir lofað mér að lesa prófarkirnar, en samt sem áður bið ég þig að hafa hönd í bagga, og treysti ég ykkur báðum til þess að koma kverinu út vítalítið.

Hafi *P. og stúlka* áður komið sér inn í hús almenning[s] þá er ég nú svo hreykinn með sjálfum mér að halda að viðaukarnir að minnsta kosti ekki spilli henni, en bæti brestina í fyrri útgáfunni sem ég sjálfur hefi séð en almenningur ekki séð.

Handritið á viðaukunum er ekki gott, að stafsetningu til og réttitun, en að lagfæra þetta trúi ég þér og prófdómandanum S. Sk. [Sveini Skúlasyni] vel fyrir.

Ég hafði ekki tíma til sjálfur að hreinskrifa, en varð að brúka snikkara til þess sem ekki hafði góðan hefil.

Áfram skrifar Jón nafna sínum um titilblað bókarinnar og band 21. maí 1867, kápuna og verð bókarinnar 10. júní en 16. júní kveðst Jón hafa fengið *Pilt og stúlku* í hendur daginn áður og bætir við (bréf 1867-06-16; stafsetning samræmd hér): „Mér þykir vænt um að S. Skúlason, sem er smekkmaður gefur mér ágætlega fyrir viðbæturinn.“ Í framhaldinu lýsir Jón svo skoðun sinni á hvernig kápan eigi að vera og ræðir um bandið og verðið á bókinni. Í samningi um prentun bókarinnar (sjá síðar) er kveðið á um að hún skyldi alprentuð um 12. júní svo að líklega hefur þetta verið fullprentuð bók fremur en próförk sem Jón hefur fengið í hendur þarna. Ekki hafa varðveist fleiri bréf á milli þeirra nafna fyrr en í september þetta ár.

Í annarri útgáfu á *Pilti og stúlku* eru — auk breytinga á stafsetningu og málfari sem lýst verður að neðan — gerðar fjölmargar breytingar á orðalagi, efni bætt inn og nokkuð efnismiklum viðaukakafla bætt við eins og Steingrímur J. Þorsteinsson (1943, 1:151–166) hefur rakið í smáatriðum. Trúlega hefur höfundur sjálfur handskrifað orðalagsbreytingar og minni háttar viðauka inn í prentað eintak af fyrri útgáfunni og prentarinn sett eftir því. Viðaukana hefur hann skrifað á sérstök blöð en ef marka má tilvitnuð orð hans hér að ofan hefur hann fengið einhvern annan, líkast til skrifara sinn, Þórð Grímsson, til að hreinrita viðaukana. Ekki er hann ánægður með réttitunina á viðaukunum en óljóst er hvort hann vantreystir þar fremur sjálfum sér eða skrifaranum.

Sveinn Skúlason hefur trúlega lesið efnið yfir áður en það var sett og væntanlega einnig prófarkir og mögulega hefur Jón Árnason lagt eitthvað til málanna en hann las oft prófarkir hjá Einari Þórðarsyni í Landsprentsmiðjunni (Prentsmiðju Íslands). Sveinn Skúlason (1824–1888) var tekinn í Bessastaðaskóla 1844 og varð stúdent úr Lærða skólanum 1849. Sama ár sigldi hann til Kaupmannahafnar þar sem hann las meðal annars málfræði en lauk ekki prófi. Í Kaupmannahöfn starfaði hann með Konráði Gíslasyni að dansk-íslenskri orðabók Konráðs sem út kom 1851 og tókst góður vinskapur með þeim (Benedikt Gröndal 2014:177, 183, Aðalgeir Kristjánsson 1999:285, 2003:174–175). Sveinn fluttist aftur til Íslands 1856 og varð ritstjóri *Norðra* á Akureyri og forstöðumaður prentsmiðjunnar þar og bryddaði upp á ýmsum nýjungum í blaðamennsku (Guðjón Friðriksson 2000:23). Á Akureyri vann hann ýmiss konar ritstörf og gaf meðal annars út *Jónsbók* (1858), *Vatnsdæla sögu* (1858) og *Finnboga sögu* (1860). Árið 1862 fluttist hann til Reykjavíkur þar sem hann fékkst einkum við kennslu allt þar til hann vígðist prestur að Staðarbakka 1868 (Páll Eggert Ólason 1948–1952, 4:375). Sveinn Skúlason á því eflaust drjúgan þátt í þeim breytingum sem gerðar voru á máli *Pilts og stúlku* við endurútgáfuna 1867.

2.5 Útbreiðsla og áhrif

Skáldsagan *Piltur og stúlka* naut mikilla vinsælda og hefur væntanlega náð talsverðri útbreiðslu. Í bréfi til Jóns Árnasonar 1. mars 1867 getur hann þess að „bæklingurinn“ muni „á öllum stöðum útslitinn“ og því geti hann ekki vikist undan því að prenta hann aftur (bréf 1867-03-01). Ekki er hægt að finna tölur um sölu *Pilts og stúlku* 1850 en mögulegt er að grafast fyrir um stærð upplagins.

Á skiptafundi í dánarbúi Jóns Thoroddsens 5. maí 1869 hefur verið lögð fram krafa frá S.L. Møller prentara í Kaupmannahöfn vegna kostnaðar við prentun fyrri útgáfu *Pilts og stúlku* í apríl 1850. Þar kemur fram að upplag bókarinnar hafi verið 500 eintök (Már Jónsson 2016c:147). Mannfjöldi á Íslandi árið 1850 er áætlaður um 60.000 (Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon 1997:49) svo að þarna hefur verið prentað eitt eintak á hverja 120 íbúa landsins.

Til er samningur við Einar Þórðarson í Landsprentsmiðjunni um prentun annarrar útgáfu *Pilts og stúlku* 1867 sem Jón Árnason hefur undirritað fyrir hönd Jóns Thoroddsens 7. maí 1867 (Már Jónsson 2016c:157). Þar kemur fram að upplag bókarinnar hafi verið 1.200 eintök. Mannfjöldi á Íslandi árið 1870 er áætlaður um 70.000

(Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon 1997:49) svo að þá hefur verið prentað eitt eintak á hverja 58 íbúa. Það verður að teljast mjög stórt upplag miðað við mannfjölda og jafngildi þess að prentuð væru 5.500 eintök fyrir 320.000 manna samfélag nútímans en aðeins allra mestu metsölubækur eru prentaðar í svo stóru upplagi. Til samanburðar má nefna að 1841 var *Biblían* prentuð í Viðey í 1.400 eða 1.500 eintökum og í Reykjavík 1859 í 2.000 eintökum (Már Jónsson 2016c:162).

2.6 Samantekt

Hér verða bornar saman tvær fyrstu útgáfurnar á *Pilti og stúlku* Jóns Thoroddsens, frumútgáfan frá 1850 (hér eftir stytt PS 1850) og endurskoðuð útgáfa frá 1867 (hér eftir stytt PS 1867). Jón Thoroddsen tilheyrði menntaðri yfirstétt Íslands um miðbik nítjándu aldar. Hann umgekkst flesta þá menn sem áhrifamestir voru í mótun íslenskrar málstefnu á þeim tíma og var í kjöraðstöðu til að fylgjast með umræðu um íslenskt mál og taka þátt í henni. Ótrúlegt er að Jón hefði látið frá sér fara bækur sem mjög brytu í bága við þau málviðmið sem þá voru í mótun (þótt augljósar prentvillur í fyrri útgáfunni séu reyndar furðulega margar). Þessar tvær útgáfur á *Pilti og stúlku* endurspeglar því tvö stig þess málstaðals sem þarna var smám saman að verða til. Skáldsagan *Piltur og stúlka* naut feiknarlegra vinsælda og var prentuð í mjög stóru upplagi miðað við mannfjölda. Ástarsaga tveggja ungmenna höfðaði vafalaust mun betur til barna, unglinga og ungs fólks en aðrar tiltækar ritmálsfyrirmyndir á borð við guðsorðaprent (til dæmis *Biblíuna* eða *Vidalínspostillu*), fréttablöð og tímarit eða málfræðibækur. Hún hefur verið lesin aftur og aftur og þannig haft veruleg áhrif á máltilfinningu þjóðarinnar og fest í sessi það mál sem þar birtist.

3 Stafsetning

Stafsetningin á PS 1850 er í öllum meginatriðum sú stafsetning sem algengust var á íslensku prentmáli á fyrri hluta nítjándu aldar eða að minnsta kosti frá um 1820. Rasmus Kristján Rask, einn aðalhvatamaðurinn að stofnun Hins íslenska bókmenntafélags og fyrsti forseti þess, lagði drjúgan skerf til mótunar þeirrar stafsetningar, ekki síst með *Lestrarkverri handa heldri manna börnum* 1830. Tilbrigði af henni

má til dæmis sjá á *Skirni*, *Nýjum félagsritum* og á fyrsta árgangi *Fjölnis* 1835 áður en framburðarstafsetning Konráðs Gíslasonar var þar tekin upp í öðrum árgangi 1836 (Jóhannes L.L. Jóhannsson 1921–22, Jón Aðalsteinn Jónsson 1959).

Á PS 1867 hefur stafsetning Konráðs Gíslasonar og Halldórs Kr. Friðrikssonar, *skólafsetningin* svonefnda, verið tekin upp. Rætur hennar eru í *Fjölni* þar sem hún var tekin upp frá og með sjöunda árgangi 1844 en síðar birtist hún í bók Halldórs Kr. Friðrikssonar *Íslenzkar rjettritunarreglur* 1859. Sú stafsetning var einnig notuð á *Norðurfara* sem Jón og Gísli Brynjúlfsson gáfu út 1848 og 1849 og vekur athygli að Jón skuli ekki hafa notað hana á PS 1850. Það gæti bent til þess að stafsetningin á *Norðurfara* hafi fremur verið á ábyrgð Gísla en Jóns.

Nokkrar helstu gerðir breytinga í PS 1867 eru sýndar í (2) með fáeinum dæmum. Hér og eftirleiðis eru dæmi sett fram þannig að vinstra megin við hornklofann er texti PS 1850 en lesháttur PS 1867 er hægra megin. Dæmin í (2) eru svo mörg og auðfundin á hverri síðu að ekki hefur verið hirt um að gefa þar upp blaðsíðutilvísanir.

- (2) a. Grannur sérhljóði ritaður á undan *ng*:
- geingur] gengur
 - lángan] langan
 - bæklíngs] bæklings
 - þúnga] þunga
 - samgaungur] samgöngur
- b. Grannur sérhljóði ritaður á undan *gj/gi*:
- seigja] segja
 - meigin] megin
- c. Tvöfaldur samhljóði ritaður á undan samhljóði:
- bygt] byggt
 - þektust] þekktust
- d. Aðgreining *i* og *y* eftir uppruna reglulegri en áður.
- e. Aðgreining *n* og *nn* eftir uppruna reglulegri en áður.
- f. Aðgreining *rl* og *ll* eftir uppruna reglulegri en áður:
- kellíngar] kerlingar
- g. Aðgreining *hv* og *kv* eftir uppruna reglulegri en áður:
- kvíslaði] hvíslaði

Stafsetningu Rasks er þó ekki fylgt til hlítar í PS 1850 (frekar en öðrum ritum frá sama tíma). Til að mynda er alls staðar prentað stoðhljóð (til dæmis *maður* en ekki *maðr*), ólíkt því sem Rask (1830:16–18) hafði lagt til. Bókstafurinn „z“ er ekki notaður í PS 1850, ólíkt því sem Rask (1830:35) hafði lagt til, en í PS 1867 er „z“ notuð til að tákna sambands og tannhljóðs eftir uppruna eins og í skólastafsetningunni og þeirri stafsetningu sem tíðkaðist lengst af tuttugustu öldinni.

Í PS 1850 er ritað „je“ fyrir hið gamla langa *é* og þeirri táknun er haldið áfram í PS 1867 í samræmi við skólastafsetninguna. Athygli vekur reyndar að í PS 1867 er að finna fáein dæmi um að „é“ hafi komið í stað „je“ eins og sýnt er í (3).

- (3) a. hjer (3)] hèr (5)
- b. mjer (21)] mèr (24)
- c. rjettgóða (30)] réttgóða (35)

Rasmus Rask notaði „è“ í *Lestrarkveri* sínu (Rask 1830:28–29) og er það að finna víða í prentuðum bókum á fyrri hluta nítjándu aldar (Jón Aðalsteinn Jónsson 1959:78). Það var til að mynda notað á *Þjóðólfi* alveg fram til 1874 þegar Matthías Jochumsson tók þar við ritstjórninni af Jóni Guðmundssyni. Ef til vill hefur Jón Thoroddsen verið eitt hvað tvístígandi í stafsetningunni hér og mögulega hefur vinur hans Guðbrandur Vigfússon (sjá til dæmis bréf Jóns til Guðbrands, 1854-11-25b) átt þátt í því en Guðbrandur (1860:95–96) hélt mjög fram notkun „è“ í ritdómi um *Íslenzkar rjettritunarreglur* Halldórs Kr. Friðrikssonar í *Þjóðólfi* 1860 (sbr. Jón Aðalstein Jónsson 1859:87). Í bréfum sínum ritar Jón oft „é“ (með venjulegum broddi fremur en bakfallsbroddi) en oftast þó „je“.

Ekki er í PS 1867 (fremur en PS 1850) greint í stafsetningu á milli tvenns konar *æ* eftir uppruna eins og Halldór Kr. Friðriksson (1859:46–47) hafði mælt fyrir um í *Íslenzkum rjettritunarreglum*. Guðbrandur (1860:96) taldi slíka aðgreiningu líka of forna (sbr. Jón Aðalstein Jónsson 1859:87) og hún varð aldrei almenn í stafsetningu nítjándu aldar.

Í PS 1867 er samkvæmni í ritun stofna orðanna *margur* og *morgunn* og ritað „g“ sem fallið hefur brott í venjulegum framburði eins og sýnt er í (4).

- (4) a. kom þar mart manna (12)] margt (15)
 b. Jón hreppstjóri átti geldfje mart (12)] margt (15)
 c. hlakkaði til á hvurjum morni (11)] morgni (14)
 d. Þó smalaði Indriði sem fyrr á mornana (12)] morgnana (15)

Í stafsetningu miðaldahandrita eru þessar myndir (og aðrar sambærilegar) venjulega ritaðar án „g“ og sú stafsetning sést allar götur fram á nítjándu öld.

Ending 3. persónu eintölu sagnarinnar *þykja* er í PS 1850 oft ekki rituð (einkum ef fornafnsmyndin *mér* kemur næst á eftir) en endingunni er oftast bætt við í PS 1867 eins og sýnt er með nokkrum dæmum í (5).

- (5) a. Nú þyki mér (43)] þykir (49)
 b. mjer þyki ósköp vænt um þig (13)] þykir (16)
 c. þá þyki mjer þú ekki fara skemstu leiðina (104)] þyki (116)
 d. ekki þykir mjer (76)] þykir (85)

Enn fremur er ending 2. persónu fleirtölu yfirleitt ekki rituð í PS 1850 ef fornafnsmyndin *þér* kemur næst á eftir en í PS 1867 er henni oftast bætt við eins og sjá má á dæmunum í (6).

- (6) a. ætli þjer langt að ferðast (45)] ætlið (51)
 b. skoði þjer til (108)] skoðið (120)
 c. Eigi þjer þessa tvævetlu (16)] Eigi (19)
 d. sækið þið hann Guðmund smala (16)] sækið (19)

Hvort tveggja, endingarleysið í (5) og (6), er vel þekkt úr miðalda-stafsetningu og endurspeglar brottfall í framburði.

Ef frá er talin ritun „je“ í stað „é“ má segja að í PS 1867 birtist textinn í öllum aðalatriðum með þeirri stafsetningu sem varð hin opinbera stafsetning drjúgan hluta tuttugustu aldar.

4 Mál lagað að eldri fyrirmynd

4.1 Beyging karlkyns *ija*-stofna nafnorða

Karlkynsnafnorð á borð við *hirðir*, *læknir* eða *mælir*, svonefnd *ija*-stofna karlkynsorð, gátu þegar á fimmtánda og sextánda öld fengið stofnlægt *r* og þá varð til dæmis eignarfall eintölu *læknirs* í stað eldra *læknis*. Beyging orða af þessum flokki með stofnlægu *r* virðist hafa færst í vöxt smám saman og var orðin mjög algeng eða jafnvel ríkjandi á nítjándu öld (sjá Björn K. Þórólfsson 1925:13, 78–79, Bandle 1956:204–207, Hrein Benediktsson 1969, Kjartan G. Ottósson 1987:314, Lindu Ösp Heimisdóttur 2008 og Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:119–122). Á nítjándu öld var aftur á móti farið að amast við þessari beygingu með stofnlægu *r* og eldri beygingu án stofnlægs *r* haldið fram í hennar stað; það gerðu meðal annars Konráð Gíslason (1845:65–66) í ritdómi í *Fjölni* 1845² og Halldór Kr. Friðriksson (1859:190–191) í *Íslenskum rjettritunarreglum* (sjá Kjartan G. Ottósson 1987:314, 1990:71 og Atla Jóhannsson 2015:52–62).

Í PS 1850 koma fyrir nokkur dæmi um karlkyns *ija*-stofna nafnorð með stofnlægt *r* í aukaföllum. Í PS 1867 hefur þeim flestum verið breytt og *r* fjarlægt í samræmi við eldra mál eins og sýnt er í (7a–d).

- (7) a. Fagridalur hinn eystri er allur vaxinn víðir og vafinn grasi (1)] víði (3)
 b. Brjef þetta var skrifað í mesta flýtir (52)] flýti (59)
 c. Jeg skrifa þjer þennan miða í mesta flýtir (66)] flýti (75)
 d. smádældir, sem eru vaxnar aðalbláberjalýngi, einir og víðirrunnum (145)] eini og víðirrunnum (186)
 e. gleymdi hún nú að mestu missir dóttur sinnar (23=27)
 f. eins og gymbrin, sem getið er um í kvæðinu í Fjölnir (105/÷ [116])

Fyrri liðurinn í *víðirrunnum* í (7d) stendur þó óbreyttur og sömuleiðis er þágufallsmyndin *missir* í (7e) óbreytt, en mögulega er það ekki

² Þessi ritdómur í áttunda árgangi *Fjölnis* hefur verið eignaður Konráði Gíslasyni. Það gerir til dæmis Kjartan G. Ottósson (1990:70–72) og virðist mega skilja Björn Magnússon Ólsen (1891:61) þannig að hann álíti Konráð höfundinn. Kristján Friðbjörn Sigurðsson (2014:46) hefur þó vakið athygli á því að aftan við bálkinn með bókafragnunum (bls. 76) standa upphafsstafirnir H.F. sem gætu bent til þess að Halldór Kr. Friðriksson hafi haldið um penna en hann var einmitt ábyrgðarmaður þessa árgangs *Fjölnis*.

annað en vangá. Dæmið í (7f) fellur út í PS 1867 því að þar hefur textanum verið breytt.

Dæmi má einnig finna í bréfum Jóns um karlkyns *ija*-stofna nafnorð með stofnlægt *r* í aukaföllum en reyndar eru dæmin langflest um orðið *flýtir* eins og sýnt er í (8).

- (8) a. Þú verður nú Gísli minn góður að fyrirgefa mjer flýtirinn (1852-01-20)
- b. Elsku Gísli góður fyrirgefðu ~~flý~~ flýtirinn á þessu brefi (1852-02-02)
- c. Fyrirgefðu elsku módir flýtirinn (1853-01-11)
- d. Fyrirgefðu nú flýtirinn og stuttan miða! (1859-01-06)
- e. Fyrirgefðu flytirinn (1865-09-15)
- f. Jeg skrifa þér nú í mesta flýtir (1865-10-11)
- g. og því verður þú að fyrirgefa flýtirinn (1865-11-19)
- h. Fyrirgefðu flytirinn (1866-07-24)
- i. drekinn í Smiths hellir spjó eldi (1866-12-29)
- j. Fyrirgefðu flytirinn (1867-05-14)
- k. gefur mér ágætlega fyrir við bætirinn (1867-06-16)
- l. bréf frá sýslumanni Sigurdi Sverrisen (1867-10-28)

Dæmin í bréfum Jóns spanna langt tímabil og þótt orðmyndum með stofnlægu *r* hafi flestum verið breytt í PS 1867 er ekki sjáanleg nein breyting í bréfunum. Einboðið er því að ætla að Jóni hafi verið töm beyging með stofnlægu *r*. Í PS 1867 er aftur á móti tekið upp lært ritmálsviðmið sem vikið hefur frá mæltu máli.

4.2 Beyging *r*-stofna nafnorða

Í beygingu nafnorðanna *faðir*, *bróðir*, *móðir*, *systir* og *dóttir*, svonefndra *r*-stofna orða, verður þess vart þegar á fjórtánu og fimmtánu öld, einkum í fjórum síðastnefndu orðunum, að beygingarlegur greinarmunur nefnifalls og aukafalla eintölu er tekinn að hverfa, ýmist þannig að aukafallsendingin *-ur* birtist í nefnifalli eða nefnifallsendingin *-ir* er notuð í aukaföllunum (Björn K. Þórólfsson 1925:28–31, Bandle 1956:263–267, Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:155–164). Á nítjánu öld var eldri beygingunni með *-ir* í nf. og *-ur* í aukaföllum haldið á loft og yngri beygingartilbrigða oft að engu getið eins og til dæmis í *Íslenskri málmyndalýsingu* Halldórs Kr. Friðrikssonar (1861:23) (sjá yfirlit hjá Atla Jóhannssyni 2015:80–87).

Í PS 1850 eru *r*-stofna orðin *faðir*, *bróðir*, *móðir*, *systir*, *dóttir* langoftast beygð að fornum hætti. Undantekningar eru fáar en þær myndir eru færðar til eldra horfs í PS 1867 eins og sýnt er í (9).

- (9) a. er það ekki eins og jeg sjái sneypuna hana teingðamóðir
mína þarna lifandi (5)] móður (7)
b. svona var um hana systir mína og manninn hennar
(115)] systur (127)

Í bréfum Jóns er beygingin blönduð og yngri myndir koma fyrir alveg fram á síðustu æviár Jóns, sbr. (10a–c).

- (10) a. Hvernig lídur bródir Benedikt (1866-03-09)
b. eptir Árna Búa bródir (1867-10-05)
c. þig kved jeg sem elskulegan bródir æfinlega (1867-10-28)

Þá má nefna að í bréfunum fær *bróðir* einu sinni fleirtöluendingu að hætti kvenkynsorða, sbr. (11a), en karlkynsnafnorð með endinguna *-ur* í nf.-þf. fleirtölu hafa að minnsta kosti frá því á sextánda öld haft tilhneigingu til að fá kvenkynsbeygingu (einkum þegar viðskeyttur greinir bætist við þau) vegna áhrifa fjölda kvenkynsnafnorða með nf.-þf. ft. *-ur*, svo sem *hendur*, *bækur*, *sögur* (Björn K. Þórólfsson 1925:86–87; Bandle 1956:257–258; Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:148). Þessa sér einnig stað í PS 1850 eins og sýnt er í (11b–c) og er að hluta óbreytt í PS 1867.

- (11) a. í sameingu [svo] við bræðurnar (1867-10-05)
b. kysti hann á fingurnar á sér (79)] fingurna (88)
c. urðu honum lausar fætur (14=17)

Fornmálsbeyging frændsemisorðanna hefur ekki verið Jóni að öllu leyti eiginleg og í hans máli hafa fleirtölumyndir á borð við *bræður*, *fingur* og *fætur* getað fengið kvenkynsbeygingu eins og dæmin sýna. Í PS 1867 er aftur á móti leitast við að taka upp málviðmið sem í þessu efni hefur verið fornlegra en mælt mál.

4.3 Lýsingarorð sem enda á *-ll* eða *-nn*

Í lýsingarorðum með stofni sem endar á *l* eða *n* og nf. et. kk. með *-ll* og *-nn*, eins og til dæmis *sæll* og *beinn*, hafði *r* í beygingarendingum samlagast stofni (*lr* > *ll* og *nr* > *nn*) þegar í elstu íslensku, til dæmis ef. ft. *sælla*, *beinna*, samanborið við *spakra* af *spakur*. Á sextánda öld

tekur *r* að birtast aftur í beygingu þessara orða, til dæmis ef. ft. *sælla* → *sæl(l)ra*, *beinna* → *bein(n)ra*, vegna áhrifa frá fjölda lýsingarorða eins og *spakur* sem aldrei höfðu orðið fyrir samlögun. Heimildir benda til að myndir með *r* hafi verið algengar á níttjándu öld þó að ekki hafi þær alfarið rutt *r*-lausum myndum úr málinu. Á níttjándu öld er tekið að amast við *r*-myndunum og eldri beygingunni án *r* haldið á loft eins og til dæmis Halldór Kr. Friðriksson gerði í *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:199) (Björn K. Þórólfsson 1925:33, 88–89; Bandle 1956:298–300; Kjartan G. Ottósson 1987:316–317; Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:166–170; Halldóra Kristinsdóttir 2012).

Í lýsingarorðum, sem enda á *-ll* eða *-nn*, koma fyrir í PS 1850 bæði myndir með samlöguðu og ósamlöguðu *r* í beygingarendingu eins og sýnt er í (12). Í PS 1867 hafa myndir með ósamlöguðu *r* verið færðar til eldra horfs með samlöguðu *r*, sbr. (12d–f).

- (12) a. hjelt á húfu nokkuri gamalli (50=57)
 b. til neinnar gleði (103=114)
 c. svo mikillar ógleði aflaði hann (123=135)
 d. og gamallri kúamykju mokað að utan (37)] gamalli (42)
 e. verða þau honum til mikillrar ógleði (34)] mikillar (39)
 f. ekki notið neinnrar framúrskarandi uppfræðingar (72)] neinnar (81)

Bref Jóns gefa svipaða mynd. Þar eru *r*-lausar myndir, sbr. (13a–c), og ein mynd með *r*, sjá (13d), en dæmin eru reyndar ekki mörg.

- (13) a. veit jeg þó ekki með neinni vissu (1851-01-24)
 b. hefi jeg dæmt í fjarför einni (1851-02-06)
 c. og engu óindælla hefur það reynst mér (1854-11-25a)
 d. sem vænnrar og efnilegrar stúlku (1861-01-16)

Dæmin benda til að umrædd lýsingarorð hafi stundum haft ósamlag- að *-lr-* eða *-nr-* í máli Jóns en í PS 1867 er mið tekið af eldri beygingu með *-ll-* og *-nn-*.

4.4 Ábendingarfornafnið *þessi*

Ábendingarfornafnið *sjá* eða *þessi* hafði í fornu máli myndina *þenna* í þolfalli eintölu karlkyni en á fjórtándu öld birtist myndin *þennan*, væntanlega orðin til fyrir áhrif frá sterkri beygingu lýsingarorða (sbr.

þf. et. kk. *spakan*). Nýja myndin *þennan* virðist hafa breiðst hratt út því að hún er ríkjandi í bæði þýðingu Odds Gottskálkssonar á Nýja testamentinu 1540 og Guðbrandsbiblíu 1584; Jón Magnússon (1662–1738) getur aðeins um *þennan* í málfræði sinni (útg. 1997:154–155) og í *Ævisögu* Jóns Steingrímssonar á átjándu öld er *þennan* einhöfð og *þenna* kemur ekki fyrir (Björn K. Þórólfsson 1925:46–47; Jón Helgason 1929:79; Bandle 1956:353; Kjeldsen 2010; Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:189–190; Katrín Axelsdóttir 2014:195–199).

Aftur á móti er gamla myndin *þenna* nær einhöfð í síðari hluta *Vidalinspostillu* 1720 (Katrín Axelsdóttir 2014:197) og hún er líka í miklum meirihluta í þýðingu Jóns Ólafssonar úr Grunnavík á Nikulási Klím 1745 (Jón Helgason útg. 1948:305; Katrín Axelsdóttir 2014:197). Þessi mikla notkun fornu myndarinnar í þessum textum kemur á óvart ef miðað er við þær heimildir sem áður voru nefndar og er ekki grunlaust um að þarna birtist lærd málnotkun að fornri málfyrirmynd (sjá líka Katrínu Axelsdóttur 2014:197).

Í PS 1850 er þf. et. kk. ýmist *þenna*, eins og í (14), alls sjö dæmi, eða *þennan*, eins og í (15), sem kemur fyrir níu sinnum; *þenna* og *þennan* eru því notaðar nærri því jöfnum höndum.

- (14) a. Ekki fundust þau Sigríður og Indriði þenna vetur hinn næsta (11=14)
- b. Ekki fundust þau Sigríður optar þenna vetur (21=25)
- c. enn þenna sama morgun fundust ekki hestarnir (28=33)
- d. Þenna sama dag kom Gróa á Leiti að Túngu (53=59)
- e. þýddi hún svo þenna draum (123=136)
- f. Ekki vissi Sigríður að ráða þenna draum (123=136)

Í PS 1867 hefur *þennan* alls staðar verið breytt í *þenna* eins og sýnt er með nokkrum dæmum í (15).

- (15) a. jeg greip þennan mola með mjer til vonar og vara (30)]
þenna (35)
- b. lagði ást ... á svein þennan (37)] þenna (43)
- c. Jeg skrifa þjer þennan miða (66)] þenna (75)
- d. að senda yður þennan miða (103)] þenna (114)
- e. þennan hvamm hefur guð ætlað til þess (145)] þenna (187)

Í bréfum sínum notar Jón oftast *þennan* en þó bregður eldri myndinni *þenna* fyrir:

- (16) a. Nú fjólyrði jeg ekki meir á þenna sedil (1848-05-03)
 b. þenna dag hófdu Þjodverjar 3^r kanonur (1848-05-13)
 c. þenna vetur hefi jeg átt í mestu önnum (1866-03-09)

Eins og rakið var að ofan benda ritaðar heimildir til að þennan hafi að mestu leyst þenna af hólmi þegar á sextánda öld og því óvíst að þenna hafi enn verið hluti af mæltu máli í samtíma Jóns Thoroddsens. Halldór Kr. Friðriksson getur aðeins um yngri myndina þennan í *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:18) og í *Íslenzkri málmyndalýsingu* (1861:43–44) sýnir hann þennan í beygingardæmi en segir að „forna myndin“ hafi verið þenna. Valtýr Guðmundsson (1860–1928) (1922:113) getur þenna ekki í íslenskri málfræði sinni 1922 en Stefán Einarsson (1897–1972) (1949:70) segir þenna „more literary“ andspænis þennan (sjá nánar hjá Atla Jóhannssyni 2015:108–113).

Líklegt má því teljast að gamla myndin þenna hafi komið fram á átjándu öld sem ritmálsmynd fengin úr eldra máli; þenna hlaut síðan talsverða útbreiðslu í ritmáli nítjándu aldar. Í *Norðurfara* þeirra Gísla Brynjúlfssonar og Jóns Thoroddsens 1848 og 1849 virðist hún nær einhöfð; hún virðist ríkjandi í *Þjóðólfi* á ritstjórnarárum Jóns Guðmundssonar 1852–1874 og líka algeng í *Skírni* á sama tíma. Hún var líka valin í texta á legstein Jóns Sigurðssonar (1811–1878) í Hólavallakirkjugarði 1881: „Jón Sigurðsson — Stein þenna reistu honum landar hans 1881“.

Myndin þettað í stað þetta í nf.-þf. et. í hvorugkyni er líklega orðin til fyrir áhrif fornafna og lýsingarorða sem enda á -ð í nf.-þf. et. í hvorugkyni. Ritaðar heimildir eru um hana frá sautjándu öld (Katrín Axelsdóttir 2003:59–60, 2014:199–200) og hana má sjá víða í rituðu máli frá nítjándu öld. Í PS 1850 bregður myndinni þettað fyrir (en venjulega er þó þetta) en henni er jafnan breytt í þetta í PS 1867:

- (17) a. þeir rituðu stundum hvor öðrum til um hitt og þettað
 (3)] þetta (6)
 b. spurði hana um hitt og þettað (76)] þetta (86)
 c. hugsa um þettað mál (95)] þetta (106)

Í bréfum Jóns eru ríflega sextíu dæmi um þetta en aðeins eitt um þettað og það er í bréfi frá 1866, ári áður en PS 1867 kom út.

- (18) Enn hva sem er um þettað, þá skal jeg sjá til ad ...
 (1866-03-18)

Enda þótt myndin þettað sjáist býsna oft í rituðu máli á nítjándu öld naut hún ekki viðurkenningar. Halldór Kr. Friðriksson gefur, svo dæmi sé tekið, aðeins myndina þetta í *Íslenzkum rjettritunarreglum*

(1859:18) og *Íslenzkri málmyndalýsingu* (1861:43). Valtýr Guðmundsson (1922:113) og Stefán Einarsson (1949:70) geta þettað sem talmálsmyndar.

Þessir tveir þættir þess ritmálsviðmiðs, sem tekið var upp í PS 1867, eru ólíkir hvað varðar samsvörun við mælt mál. Bæði þetta og þettað hafa verið hluti af mæltu máli en eldri myndin þetta var tekin fram yfir yngri myndina þettað. Óvíst er aftur á móti að hve miklu leyti forna myndin þenna var enn hluti af mæltu máli á samtíð Jóns Thoroddsens. Ekki virðist ótrúlegt að þennan hafi verið einhöfð í mæltu máli og leitast hafi verið við að taka upp í ritmál orðmynd sem horfin var úr málinu. Þessir þættir eru líka ólíkir að því leyti að þenna fékk ekki varanlegan sess í málstaðlinum en enn er mælt með þetta fremur en þettað.

4.5 Fornöfnin hver og einhver

Heimildir benda til að kringing *e* næst á eftir *hv* og *kv* í orðum eins og til dæmis *hver*, *einhver*, *hvergi*, *hvernig*, *hversu* og *kveld* hafi verið byrjuð í kringum 1400; hún er orðin algeng í Guðbrandsbiblíu 1584 og á sautjándu og átjándu öld hafa þessi orð (og önnur af sama toga) almennt verið borin fram með kringdu rótarsérhljóði, *hvör*, *einhvör*, *hvörgi*, *hvörnig*, *hvörsu* og *kvöld*. Hljóðgildi kringda sérhljóðsins hefur þó verið breytilegt, *ö*, *u* eða *o* en reyndar er ritháttur oft tvíraeður (Björn K. Þórólfsson 1925:xiii; Bandle 1956:42–43; Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:50–53; Kristján Friðbjörn Sigurðsson 2014).

Í PS 1850 hefur fornafnið *hver* jafnan rótarsérhljóðið *u*, *hvor*, og *ein-hver* birtist þá sem *einhour*; enn fremur er notað *hurg* og *hurnin*. Í PS 1867 hefur *hvor* og *einhour* alls staðar verið breytt í *hver* og *einhver* og *hurg* og *hurnin* í *hvergi* og *hvernig* eins og sýnt er með nokkrum dæmum í (19)–(21).

- (19) a. hann vissi og hvaða mark hvor maður átti (15)] hver (19)
 b. tóku til þess hvurn pilt (13)] hvern (16)
 c. á hvurjum deigi (11)] hverjum (13)
 d. honum fanst hvor sú stundin leið (11)] hver (14)
 e. hann þekti hvorja kind (15)] hverja (18)
 f. hvorri konu var hún sljettmálari (26)] hverri (30)
 g. pott af spenvolgri nýmjólk í hvurt mál (4)] hvert (6)

- h. hún var tvílembd á hvurju vori (4)] hverju (7)
 - i. ötull var hann og framgjarn til hvurs sem gjöra var (4)] hvers (6)
 - j. hvurjum brögðum sem beitt var (29)] hverjum (33)
- (20) a. einhvur smalapiltur (9)] einhver (12)
- b. varð honum einhvurntíma reikað (13)] einhvern tíma (16)
 - c. með einhvurjum öðrum blæ (23)] einhverjum (27)
 - d. einkvur gömul kellíngarmynd (135)] einhver (149)
 - e. eitthvurt veður (28)] eitthvert veður (32)
- (21) a. kunni hvurgi við sig (11)] hvergi (14)
- b. geti hvurgi kviknað (24)] hvergi (28)
 - c. sögðu fyrir hvurnin menn skyldu að gángast (13)] hvernig (17)
 - d. hvurnin mjer líði og hvurnin jeg kunni við mig hjer nyrðra (23)] hvernig ... hvernig (27)

Í PS 1850 er *hver* oftast haldið aðgreindu frá *hver* (þ.e. *hver*), sbr. (22a–b), en þó eru frá því undantekningar eins og dæmin í (22c–d) sýna. Það er þá yfirleitt lagfært í PS 1867 eins og í (22c) en þó kemur fyrir að *hver* kemur þar í staðinn eins og í (22d).

- (22) a. bæirmir Indriðahóll og Sigríðartúnga ... standa þvínær hvor á móti öðrum, sinn hvoru meigin árinna (2=4)
- b. þeir [Jón og Ásbjörn] kystu hvor annan og beiddu hvor annan fyrirgefningar (18=21)
 - c. jeg veit ekki hvurt þjer hafið heyrt það (46)] hvort (52)
 - d. þó hún hefði feingið sinn undir hvurn vanga (33)] hvern (38)

Það er forvitnilegt að í bréfum sínum skrifar Jón langoftast *hver* og *einhver* en myndum með kringdu hljóði bregður þó fyrir, sbr. (23).

- (23) a. ad sannfæra þau, hvórt um sig, um það ad, þau muni hvórt eptir óðru (1842-07-27)
- b. og sumir sátu eptir hvorju tækifæri ad skjótast útúr (1848-04-28)
 - c. hvornig stendur á því? (1852-01-20)
 - d. um það hvornin menn geti spornad vid (1858-02-18c)
 - e. sem þú sier hvornin er lógud (1865-02-23)

Í bréfunum gerir hann ekki alltaf greinarmun á *hver* og *hvor* og birtist *hvor* þá með *e* eins og sýnt er með nokkrum dæmum í (24).

- (24) a. hun veit ekki hvert það er fyrir babba eda hana sialfa (1842-07-27)
- b. Jeg hefi nú spurt eptir ... hvert bref þetta ... hafi þar komid (1859-11-11)
- c. því milli barns og fódur, sem elska hvert annad ætti ad vera svo, ad hvert gæti sagt ódru huga sinn allan (1863-11-25)
- d. þarsem hann vantadi sjálfan hverttveggja (1861-07-10)
- e. þeir taki vid arfi sínnum annadhvert hér á Leirá eda hjá manni í Reykjavík (1866-03-18)

Á nítjándu öld var tekið að amast við *hv*-orðum með kringdu sérhljóði og þess verður vart áður en PS 1850 kom út. „Fornafnið *hver*, *hvert* er afbakað í *hvör*, *hvört*, eins og vant er í þeim bókum, sem á Íslandi eru prentaðar“ segir Konráð Gíslason (1845:61) í *Fjölni* 1845 (sbr. Kjartan G. Ottósson 1990:70, Kristján Friðbjörn Sigurðsson 2014:46). Í hinni nýju stafsetningu *Fjölnis*, sem hófst með sjöunda árgangi 1844, er notað *hver* í stað *hvör* eða *hvor* og eins og Kristján Friðbjörn Sigurðsson (2014) hefur rakið verða ákveðin umskipti í stafsetningu þessara orða í kjölfarið, til dæmis í *Skírni*, og *hver* leysir smám saman *hvör* og *hvor* af hólmi.

Enda þótt Jón hafi ekki hirt um þetta við fráganginn á PS 1850 benda bréfin, sem flest eru yngri en PS 1850, til þess að hann hafi reynt að temja sér að rita *hver* fremur en *hvör* eða *hvor* og stundum hafi *hvor* þá líka orðið *hver* eins og í (24) að ofan. Það vekur líka athygli að í *Norðurfara* þeirra Jóns og Gísla Brynjúlfssonar 1848 og 1849 virðist aðeins *hver* notað en hvorki *hvör* né *hvor* en eins og áður sagði virðist frágangur og prófarkalestur *Norðurfara* fremur hafa verið verk Gísla en Jóns.

Halldór Kr. Friðriksson sýnir aðeins *hver* í *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:18–19) og *Íslenzkri málmyndalýsingu* (1861:44–45) og ræðir þetta sérstaklega í *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:43–44):

Þá segjum vjer í hversdagslegu tali *hvor*, *hovurt* (spurnarfor-nafn), *sjerhvor*, *ein hvor*, *hvor gi*, *hovurt* (= í hvaða átt, til hvaða staðar), *hovursu*, og sumir hafa ritað ö í þessum orðum (*hvör*, *hvört*, *hovörsu*, o.s.frv.). Að hafa ö í þessum orðum virðist ástæðulaust, og mun vera risið af vanþekkingu; en *u* er heldur eigi rjett, þótt svo sje fram borið; hafa bæði fornir og nýir rit-

höfundar, er nokkurt skyn hafa borið á íslenska rjettritun, rit- að *e* í þessum orðum, enda er það samkvæmt uppruna þeirra; því að *e* er þar komið af *a* (*hvergi* af *hvar-gi*, *hvert* myndað af *hvar*), og skal því rita: *hver*, kynl. *hvert* (*sjerhver*, *einhver*), *hve*, *hversu*, *hvergi*, *hvert* ...

Ritmálið fjarlægist hér mælt mál og þetta misræmi entist vel fram á tuttugustu öld. Valtýr Guðmundsson segir í málfræði sinni 1922: „Formene *hver* og *hvor* bruges nu væsentlig kun i Skriftsprog, medens de i Talesproget er smeltede sammen til én Form: *hvor* (sædvanlig udtalt *kvur* ...)“ (Valtýr Guðmundsson 1922:114). Sams konar munur ritmáls og talmáls kemur fram í málfræði Stefáns Einarssonar 1949: „*hve-* in this pronoun [þ.e. *hver*] is always pronounced *hou-*“ (Stefán Einarsson 1949:71; sjá einnig 1949:6–7).

Einboðið er því að álykta að Jón Thoroddsen hafi borið fram *hvor*, *einhour*, *hurgí*, *hurnin*, *hursu* með kringdu sérhljóði en reynt að temja sér að rita þau með „*e*“, einkum eftir að PS 1850 kom út. Þetta ritmálsviðmið frá níttjándu öld hafði síðar þau áhrif að framburður þessara orða með kringdu sérhljóði hvarf að mestu.

Hvorugkynsorðið *kveld* varð fyrir sams konar kringingu og breyttist í *kvöld*. Í PS 1850 er notað *kvöld* og áfram í PS 1867 og Jón notar sömuleiðis *kvöld* í bréfum sínum. Þar hefur ekki verið reynt að hverfa aftur til eldri myndarinnar enda þótt Halldór Kr. Friðriksson segi í *Íslenskum rjettritunarreglum* (1859:41) að *kveld* sé „upphaflegra og rjettara“ en *kvöld*. Þó kemur þf. ft. *kveldin* fyrir í málsgrein sem aukið hefur verið við í PS 1867 (149; svarar til 135 í PS 1850).

4.6 Fornafnið *enginn*

Í fornafninu *enginn* var þegar í fornu máli til stofn með kringdu rötarsérhljóði og stofnlægu *v*, *øngv-*; helstu myndir fornafnsins í íslensku á öndverðri þrettándu öld eru sýndar í *Töflu 1* (Noreen 1923:322–323 [§476]; Björn K. Þórolfsson 1925:50–51; Bandle 1956:372–374; Katrín Axelsdóttir 2006). Ef frá eru taldar myndir nf. et. kk. og kvk., nf.-þf. et. og ft. hk. og ef. et. kk. og hk. virðast orðmyndir með kringdu rötarsérhljóði algjörlega ráðandi í þýðingu Odds Gottskálfssonar á Nýja testamentinu 1540 (Jón Helgason 1929:80), einhafðar í Guðbrandsbiblíu 1584 (Bandle 1956:373) og ráðandi í *Ævisögu* Jóns Steingrímssonar (1728–1791) (Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:192–195).

		<i>karlkyn</i>	<i>kvenkyn</i>	<i>hvorugkyn</i>
<i>et.</i>	<i>nf.</i>	engi	engi	ekki (etki)
	<i>þf.</i>	engi, engan, øngvan	enga, øngva	ekki (etki)
	<i>þgf.</i>	engum, øngum	engri, øngri	engu, øngu
	<i>ef.</i>	einskis, enskis	engrar, øngrar	einskis, enskis
<i>ft.</i>	<i>nf.</i>	engir, øngvir	engar, øngvar	engi
	<i>þf.</i>	enga, øngva	engar, øngvar	engi
	<i>þgf.</i>	engum, øngum	engum, øngum	engum, øngum
	<i>ef.</i>	engra, øngra	engra, øngra	engra, øngra

Tafla 1. Helstu myndir fornafnsins *enginn* í íslensku á öndverðri þrettánda öld.

Það kemur því ekki á óvart að í PS 1850 eru afkomendur mynda með kringda rótarsérhljóðinu (stafsett „aung“) ráðandi. Í PS 1867 hefur þeim aftur á móti öllum verið breytt í *eng-*:

- (25) a. því við aungvan var að tala (50)] engan (57)
 b. að hún væri aungvum trú (30)] engum (34)
 c. bændurnir voru heldur aungvir vinir (2)] engir (4)
 d. enda átti hún þar aungva kunníngja (72)] enga (80)
 e. við fáum þá aungva ró (135)] enga (149)
 f. voru heldur aungvar ýkjur (121)] engar (133)
 g. að hann gjöri sjer aungvar ferðir að finna hana (101)] engar (113)
 h. nær því mátti aungvu sinna (35)] engu (39)
 i. litlu sem aungvu var viðbætt (125)] engu (138)
 j. eingu að síður (73=82)

Í bréfum Jóns er nærfellt alltaf *eng-* (oft stafsett „eing“) og fannst aðeins eitt dæmi um *öng-*, (26a); nokkur dæmi eru sýnd í (26):

- (26) a. Aungan Seðil ... hefi jeg enn þá fengið (1849-03-20)
 b. Nei eingan veiginn (1852-01-20)
 c. heimilar fátækum eingan hlut úr veidi á helgidögum (1861-11-04)
 d. ad eingum verður nauðigum þar til þraungvað (1858-02-18b)
 e. þeir eru eingum hádir (1858-02-18b)
 f. þá eru þar eingir klækir af minni hendi (1866-03-18)
 g. eingar frettir eru hingad komnar (1848-04-20)

- h. með honum fekk jeg eingar fréttir að vestan (1866-03-09)
- i. hefur tekist að gjöra nokkuð úr litlu eða eingu (1852-02-02)
- j. en geta þessa brefs að eingu í reikningunum (1854-11-25b)

Dæmið með *öng-* er úr bréfi frá 1849 og er því meðal elstu bréfanna sem varðveist hafa með hendi Jóns (sjá bréfaskrá). Ráðandi *öng-*myndir í PS 1850 benda óneitanlega til að þær hafi verið Jóni tamar. Gísli Brynjúlfsson, vinur Jóns og samverkamaður við *Norðurfara*, notar líka oft *öng-*myndir í dagbók sinni í Höfn árið 1848 (útg. 1952). Í *Norðurfara* þeirra Gísla og Jóns 1848 og 1849 koma *öng-*myndir fyrir (að minnsta kosti í síðari árganginum) þótt *eng-*myndir séu ráðandi.

Um miðja níttjándu öld hafa *eng-*myndirnar víða verið teknar fram yfir *öng-*myndirnar í rituðu máli. Í *Fjölni* virðist *öng-*myndum fara fækkandi þegar á líður og þær virðast hlutfallslega fáar í síðustu þremur árgöngunum (þótt það hafi ekki verið rannsakað skipulega) eftir að ný stafsetning var tekin upp í *Fjölni* í 7. árgangi, 1844. Halldór Kr. Friðriksson sýnir aðeins *eng-*myndir í *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:20) og *Íslenzkri málmyndalýsingu* (1861:45–46) og í hinni fyrrnefndu leggst hann sérstaklega gegn *öng-*myndunum (1859:41–42):

Enn er það, að vjer í ýmsum föllum af *enginn* höfum í framburðinum *au* (= *ö*) fyrir *ei* (= *e*) á undan *ng*, og bœtum þá inn í *v* fyrir aptan *g*; ... nú á hinum síðari tímum er það tekið af öllum þeim, er vanda rjettritun sína, að rita ávallt *e* (eða *ei*, ef breiður hljóðstafur er hafður á undan *ng*), og sleppa *v* á eptir *g*, og skal því rita: *engum*, *enga*, *engri*.

Hér birtist aftur munur ritmáls og mæltis máls. Mælt er með notkun *eng-*mynda í ritmáli enda þótt *öng-*myndir séu ráðandi í mæltu máli (sjá um viðhorf handbókahöfunda hjá Atla Jóhannssyni 2015). Þessi munur lifði fram á tuttugustu öld því að Valtýr Guðmundsson segir í málfræði sinni 1922 að fornafrnið hafi bæði myndir með *eng-* og *öng(v)-* „af hvilke den ene mest bruges i Skriftsproget, den anden overvejende i Talesproget (og ret jævnlig i Poesi)“ (Valtýr Guðmundsson 1922:115). Stefán Einarsson segir í málfræði sinni 1949 að myndir með *eng-* séu „both literary and colloquial, those with *öngv-* only colloquial“ en jafnframt sé til mállýskubundin alhæfing *öng-* í allri beygingunni, án þess að tilgreina hvar hana sé að finna (Stefán Einarsson 1949:73).

Einboðið er að álykta að Jón hafi haft *öng*-myndir í máli sínu og þess vegna séu þær allsráðandi í PS 1850; í þessu efni er málið á PS 1850 þá í samræmi við mál höfundarins — og líklega mælt mál almennt á þeim tíma. Bréf hans benda þó til að ekki miklu síðar en PS 1850 kom út hafi hann tekið að venja sig á *eng*-myndir í rituðu máli. Bækur Halldórs Kr. Friðrikssonar 1859 og 1861 hafa ekki dregið úr honum í því efni og loks hefur hann eða Sveinn Skúlason afráðið að útrýma *öng*-myndunum í PS 1867. Enda þótt *eng*- sé eldra en *öng*-er hér ekki beinlínis um fyrningu að ræða því að bæði stofnbrigðin koma fyrir í fornu máli.

Í nf. et. í karlkyni og kvenkyni og nf.-þf. ft. í hvorugkyni var í fornu máli *engi*, án *-n(n)*, en myndin *engin(n)* kom til sögunnar á fjórtánda öld og var orðin allsráðandi á sextánda öld (Björn K. Þórólfsson 1925:50–51; Bandle 1956:373; Katrín Axelsdóttir 2006). Í PS 1850 er nær alltaf *engin(n)* með *n* eða *nn* (oftast stafsett „eing“ en ritun „n“ og „nn“ þó ekki alveg samkvæmt nútíðarvenju). Þessar myndir standa yfirleitt óhaggaðar í PS 1867. Að minnsta kosti einu sinni er myndin *engin* í PS 1850 þó látin víkja fyrir eldri myndinni *engi* í PS 1867 eins og sýnt er í (27a) og jafnframt birtist gamla myndin *engi* einu sinni í PS 1850 en víkur fyrir *enginn* í PS 1867 eins og sýnt er í (27b).

(27) a. og þykja þeir eingin lýti vera (52)] *engi* (59)

b. og reigndi hann eingi maður (15)] *enginn* (19)

Ósennilegt er að *engi* hafi verið til í mæltu máli á níttjándu öld; þessi dæmi hljóta að teljast hreinræktuð forn málsáhrif. Í bréfum sínum notar Jón alltaf *engin(n)* með *-n(n)*.

4.7 Önnur persóna eintölu í nútíð framsöguháttar

Í fornu máli hafði 2. persóna eintölu í nútíð framsöguháttar endinguna *-r*, t.d. *þú berr* (af *berja* og *bera*), *þú ferr* (af *fara*), *þú fær* (af *fá*) og *þú sér* (af *sjá*), en hið langa *rr* í t.d. *berr* og *ferr* styttist á fjórtánda og fimmtánda öld (Björn K. Þórólfsson 1925:xxx–xxxii; Stefán Karlsson 1989:16/2000:31). Á átjándu öld tóku 2. persónu myndir af þessari gerð að bæta við sig tannhljóði, *-ð*, sem runnið er frá 2. persónu fornafninu *þú*: (*þú*) *ber* → *berð*, *fer* → *ferð*, *fær* → *færð* og *sér* → *sérð*. Sams konar þróun átti sér stað ef stofn sagnar endaði á *s* en þá bættist *-t* við, (*þú*) *kýss* (af *kjósa*) > *kýs* → *kýst*, og virðist sú breyting hafa breiðst heldur hraðar út en hin fyrrnefnda (Björn K. Þórólfsson 1925:112;

Orešnik 1980). Málfræði Jóns Magnússonar (1662–1738) (útg. 1997) bendir ekki til að þessi breyting hafi verið almenn á hans tíð því að hann sýnir fjöldann allan af dæmum án þessarar tannhljóðsendingar; aðeins eitt dæmi, *þú eyst* (1997:207), sýnir þessa nýju endingu.³ Í Ævi-sögu Jóns Steingrímssonar (1728–1791) er engin merki að finna um nýju endinguna (Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:202–203). Rask getur þess í *Anvísning till Isländskan* (1818:149, 151, 154, 165) að sagnir sem enda á *r*, *s* eða *n* fái oft tannhljóð í 2. persónu og nefnir dæmin *þú eyst*, *frýst*, *ferð* og *sérð*.

Í PS 1850 er tannhljóðsendingin ekki rituð ef 2. persónu fornafrnið *þú* fer næst á eftir — og er það í samræmi við tannhljóðsendingar sagna í 2. persónu fleirtölu sem oft falla niður á undan *þér* eins og rætt var í 3. kafla og sýnt með dæmum í (6); þetta er óbreytt í PS 1867.

- (28) a. Hvar sjer þú hana? (17=20)
 b. Hjerna til hægri handar sjer þú fyrst móhraukana (93=104)
 c. eða sjer þú nokkur nýsmíði á sjónum eða fjöllunum? (113=125)

Annars er tannhljóðsendingin rituð á eftir *-r* (dæmi fundust ekki um *-s*) eins og sýnt er með dæmum í (29) en tannhljóðsendingin er oftast felld niður í PS 1867.

- (29) a. Það er nú Keilirinn, sem þú sjerð þarna (92)] sjer (103)
 b. á honum er hádeigi, hvaðan sem þú sjerð hann (92)] sjer (103)
 c. guð hefur opnað augu þín svo, að þú sjerð hættu þá, er þjer er búin (140)] sjer (155)
 d. þú ferð nú að giptast, býst jeg við (49=55)

Í bréfum sínum ritar Jón ýmist með eða án tannhljóðsendingar eins og sýnt er með nokkrum dæmum í (30) og (31); heldur algengara er þó að hann riti með endingunni:

- (30) a. Þú sjer nú ad mesta óvirdingin: var sú, ad herstjorar vorir voru ekki betur kunnugir um frammgöngu Prússa (1848-04-28)
 b. fær þú að sjá í Gesti Vestfirðing (1855-02-11)

³ Dæmin eru á víð og dreif um málfræði Jóns Magnússonar: *þú býr*, *deyr*, *flýr* o.fl. (1997:165), *þú ber*, *fer*, *blæs* o.fl. (1997:167), einnig *þú frýs*, *kýs* o.fl. (1997:193), *þú rís* o.fl. (1997:195), *þú blæs* (1997:201), *þú fær* (1997:205) en þó *þú eyst* (1997:207).

- c. Þú sér ad jeg á til nokkud ad gjöra (1867-01-30)
 - d. Nú sér þú ad ad jeg alveg fellst á þína skodun (1867-06-16)
 - e. hvad ad þú allt fær ad sjá (1867-12-12)
- (31)
- a. þú serd ad eg muni þurfa svo margt ad fréttu úr Eya-fyrði (1842-07-27)
 - b. Þegar þú ferd ad senda Nordurfara heim gjet jeg visad þjer á þessa stadi (1848-05-03)
 - c. Jeg vona að þú fáir með skilum hitt bref mitt og sjerð þú þar þá afsakanir mínar (1852-02-02)
 - d. ad þú komist í heidarlegan samastad þegar þú ferd úr foreldra húsonum (1864-03-17)
 - e. Þú serd ad jeg skrifa þér þetta alltsaman í einlægum hrærigraut (1866-03-09)
 - f. Þú færð bráðþóðum harmagráttinn (1867-04-10)
 - g. og þetta bréf náí þer áður en þú ferd ad halda Jólin í hafinu (1867-12-13b)
 - h. Ef þú getur selt fiskinn ... sem og færð Landskuldina í vor ad kemur ert þú in salvo (1867-12-13b)

Halldór Kr. Friðriksson ræðir þessar 2. persónu myndir í *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:177–178). Afstaða hans er sú að enda þótt sagnirnar hafi tannhljóð í framburði skuli það ekki ritað enda sé *-r* hin eiginlega ending 2. persónu og tannhljóðinu því ofaukið (1859:178):

Í þeim sögnum, er meginhlutinn endar á breiðan hljóðstaf í 1. pers. núl. tíma framsöguháttar, boetum vjer í 2. pers. eins *ð* við í framburði vorum, auk hinnar reglulegu endingar, svo að vjer segjum t. a. m.: *þú færð, þú flýrð, þú rærð*, o. s. frv.; en í þeim sögnum er því síður rjett að rita *ð*, sem *r*, sem á undan því fer, er hin rjetta ending, og *ð* ofaukið, eða endingin tvöföld, og því skal *ð* aldrei ritað í þessum sögnum, heldur skal ávalt rita *þú fær, þú nær, þú flýr, þú rær*, o. s. frv.

Mælt er með tannhljóðslausum myndum í sumum handbókum fram á tuttugustu öld eins og Atli Jóhannsson (2015:118–124) hefur rakið.

Sagnmyndir 2. persónu með tannhljóðsendingu birtast fyrst á átjándu öld eins og áður var getið og virðast hafa breiðst nokkuð hratt út í mæltu máli á níttjándu öld. Ívitnaða lýsingu Halldórs Kr. Friðrikssonar má skilja þannig að framburður með tannhljóði hafi verið almennur. Valtýr Guðmundsson (1922:156) lýsir líka aðeins myndum

með tannhljóðsendingu í málfræði sinni. Stefán Einarsson (1949:91) sýnir líka aðeins myndir með tannhljóðsendingu en bendir á í athugasemd að „In the literary and poetic language the forms without -ð, -t are not uncommon“.

Augljóst er að Jón Thoroddsen hefur oft borið þessar 2. persónu myndir fram með tannhljóði en ekki er hægt að fullyrða að hann hafi alltaf gert það; hugsanlegt er að þær hafi líka komið fyrir án tannhljóðsendingar í hans máli. Ritmálsviðmið það sem tekið er upp í PS 1867, þar sem tannhljóðsendingunum var að heita má útrýmt, er þó augljóslega ekki í samræmi við mál Jóns.

4.8 Fyrsta persóna fleirtölu í miðmynd

Í 1. persónu fleirtölu í miðmynd varð endingin *-ustum* (við *köllustum*) til í kringum 1600 og náði fljótt talsverðri útbreiðslu við hlið endinganna *-unst* og *-ust* (við *köllunst*, við *köllust*). Á fyrri hluta átjándu aldar birtist forna endingin *-umst* (við *köllumst*) aftur en ritaðar heimildir benda til að hún hafi horfið úr málinu um 1500 eins og Kjartan G. Ottósson (1987:315, 1992:209–238) hefur rakið. Ekki verður betur séð en endingin *-umst* (við *köllumst*) sé fornmálsending sem hefur verið endurvakin og ekki virðist ósennilegt að Árni Magnússon (1663–1730), sem mjög var handgenginn fornum handritum, og lærðir samtíðarmenn hans hafi þar verið upphafsmenn. Í kjölfarið kom meðal annarra Eggert Ólafsson (1726–1768) sem fordæmdi notkun *-ust* og *-ustum* í *Réttitabók* sinni 1762 og mælti með *-umst* í staðinn (Kjartan G. Ottósson 1990:39, 1992:226).

Endingin *-umst* virðist þó ekki hafa náð mikilli útbreiðslu á átjándu öld. Hún kemur til að mynda aldrei fyrir í *Ævisögu* Jóns Steingrímssonar (1728–1791) þar sem *-ust* og *-ustum* eru ríkjandi (Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:211–215) og Rasmus Rask (1811:260) segir í *Vejledning til det Islandske eller gamle Nordiske Sprog* árið 1811 að í 1. persónu í fleirtölu sé algengast að segja og skrifa *-ustum*.

Í PS 1850 hefur 1. persóna fleirtölu í miðmynd endinguna *-ustum* en í PS 1867 viku hún alls staðar fyrir fornmálsendingunni *-umst* eins og sýnt er í (32a–e). Þar að auki er eitt dæmi, (32f), í viðaukakafla í PS 1867 sem ekki er í PS 1850.

- (32) a. fyrir en við finnustum (67)] finnumst (75)
 b. svo við komustum fram hjá (92)] komumst (102)
 c. síðan við sáustum síðast (103)] sáumst (114)

- d. og sáustum við ekki fyrr aptur (127)] sáumst (141)
- e. og setjustum hjerna inn í svefnherbergið mitt (135)] setjumst (149)
- f. Já! nú hefur margt drifið á dagana síðan við sáumst seinast (÷/172)

Forna endingin *-umst* vinnur hratt á í ritmáli á nítjándu öld (Kjartan G. Ottósson 1992:227–229). Hún er ráðandi þegar í *Fjölni* 1835–1847 og eflaust hefur málfræðingurinn Konráð Gíslason ráðið miklu um það. Halldór Kr. Friðriksson sýnir aðeins *-umst* í bókum sínum, *Íslenskum rjettritunarreglum* (1859:25–26) og *Íslenskri málmyndalýsingu* (1861:53–54).

Í bréfum Jóns er gamla endingin *-umst* ráðandi og aðeins tvö dæmi urðu fyrir um *-ustum*, (33a–b), á móti sjö um *-umst*, (33c–i).

- (33) a. á Páskadagsmorgunin sleimrudustum við til Gottorp (1848-04-28)
- b. frá því að við sáustum 1843 (1865-10-11)
- c. að þess verði skamt að bíða að við síaumst (1861-01-16)
- d. þangad til við annadhvort finnumst eda nákvæmar skrifumst á (1864-10-25)
- e. þar til við tölumst við (1865-04-19)
- f. við skildumst í Höfn í fyrradag (1865-07-10)
- g. allt aðeinu mun það leyst, er við finnumst (1865-07-10)
- h. Skömmu eptir að við töludumst við í Vestfirðingabúðinni (1866-03-18)
- i. og við yrkjumst á (1867-05-14)

Annað dæmanna um *-ustum*, (33a), er í bréfi frá 1848, tveimur árum áður en PS 1850 kom út, og því í hópi elstu bréfanna sem varðveitt eru með hendi Jóns. Dæmin um *-umst* eru aftur á móti meira en tíu árum yngri en PS 1850. Ekki virðist ósennilegt að Jóni hafi verið endingin *-ustum* (við köllustum) eiginleg og hann hafi leitast við að temja sér *-umst* (að minnsta kosti í ritmáli) eftir 1850. Endingin *-umst* hefur þá verið tillærð og alltaf hætta á að tamari endingin *-ustum* sleppi úr pennanum fyrir vangá eins og líklega hefur átt sér stað í (33b) árið 1865.

5 Máleinkenni sem ekki var breytt

5.1 Formálseinkenni

Stíll Jóns Thoroddsens hefur á sér nokkurn fornsagnablæ eins og Steingrímur J. Þorsteinsson (1943, 1:615–617) hefur rakið (sjá einnig Hallberg 1958 og Þorleif Hauksson og Þóri Óskarsson 1994:506–510). Þessi fornsagnablær skapast ekki síst af fornlegri setningagerð sem Jón og samtíðarmenn hans hafa líklega helst kynnst við lestur fornsagna. Vítisburður um notagildi fornsagna sem málfyrirmyndar á tíð Jóns birtist í bréfi sem séra Sigurður Gunnarsson, þá prestur á Desjarmýri, skrifar Gísla Brynjúlfssyni 1850 um kveðskapinn í *Norðurfara* þeirra Jóns, en hann segir: „Málið þykir mér hvörgi nærri nógu vandað að niðurskipun eða orðum. Eg held þú þurfir að lesa lengur sögurnar góðu“ (Aðalgeir Kristjánsson 1986:131–132).

Nefna má sem dæmi fornlega orðaröð í sagnlið þar sem andlag kemur á undan sögn, svonefnda AS-röð, eins og dæmunum í (34) þar sem andlagið er á undan aðalsögninni og hjálparsögnin rekur lestina.

(34) a. Sigríður ... kvaðst hennar ráðum fylgja vilja (73=82)

b. einginn þóttist áður slíkan heyrta hafa (64=72)

AS-orðaröð virðist hafa horfið á níttjándu öld (sjá Eirík Rögnvaldsson 2005:622–630) en þessi dæmi standa óbreytt í PS 1867.

Þá má nefna dæmi um beygðan lýsingarhátt þátíðar með sögninni *hafa* eins og í (35) þar sem *lagðan* og *feldan* sambeygjast með andlagi í þf. et. kk.

(35) a. mikinn garp höfum vjer hjer að velli lagðan (14=17)

b. að Sigríður hefði ekki huga til hans feldan (83=92)

Beygður lýsingarháttur með *hafa* er á undanhaldi þegar í forníslensku þar sem hann er tekinn að víkja fyrir lýsingarhætti í þf. et. hk. (Eiríkur Rögnvaldsson 2005:614–615). Þessar myndir standa óhaggaðar í PS 1867.

Ákvæðisorð standa á eftir nafnorði oftar en venja er í nútímamáli (þótt það þekkist enn í fornlegum ritmálsstíl) eins og til dæmis í (36).

(36) a. Indriði var smiður góður (83=92)

b. Upp af hjeraði því, er vjer umgátum, geingur dalur einn mikill og breiður (1=3)

Þá eru dæmi um að atviksorð standi á undan sögn eins og í (37):

- (37) a. Guðrún ... biður hann inn gánga (97=108)
 b. Upp af hjeraði því, er vjer umgátum (1=3)

Þessi einkenni taka ekki neinum breytingum í PS 1867.

5.2 Beyging nafnorðsins *hönd*

Beyging nafnorðsins *hönd* fylgdi í fornu máli mynstri sem ekki átti sér hliðstæðu meðal kvenkynsorða (síðasta *u*-stofna kvenkynsorðið) og því hefur hún orðið fyrir áhrifum frá algengari beygingarmynstrum. Í sem stystu máli má segja að annars vegar gæti tilhneigingar til að jafna út víxl *hönd* og *hendi* í eintölubeygingunni nf. *hönd*, þf. *hönd*, þgf. *hendi*, ef. *handar* og verður nf.-þf.-þgf. þá ýmist *hönd* eða *hendi* (og reyndar getur það einnig verkað á eignarfallið). Hins vegar hafði nf.-þf. fleirtölu *hendur* (úr eldra *hendr*) tilhneingingu til að verða *höndur*.

Þessar breytingar eru hafnar á sextánda öld (Björn K. Þórólfsson 1925:28, 87; Bandle 1956:260) en þegar á átjándu öld segir Jón Magnússon (1662–1738) (útg. 1997:54–55) myndina *höndur* í nf.-þf. fleirtölu ranga. Rask sýnir aðeins fornu beyginguna í málfræðibókum sínum, *Vejledning til det Islandske eller gamle Nordiske Sprog* (1811:57), *Anvisning till Isländskan* (1818:92) og í *Kortfattat vejledning* (1832:22), og í *Lestrarkverri handa heldri manna börnum* (1830:17) fordæmir hann fleirtölu-myndina *höndur*. Halldór Kr. Friðriksson heldur líka fram hinni fornu beygingu orðsins í bókum sínum, *Íslenzkum rjettritunarreglum* (1859:40–41) og *Íslenzkri málmyndalýsingu* (1861:27), líkt og fleiri handbókahöfundar á nítjándu öld eins og Atli Jóhannsson (2014:70–75) hefur rakið.

Athygli vekur að Jón Thoroddsen virðist ekki hafa hirt um þetta. Í PS 1850 er nefnifall eintölu *hönd*; þolfall eintölu er oftast *hönd*, en í ríflega þriðjungi tilvika er það *hendi* (*hendina*); þágufall eintölu er oftast *hendi* eins og í fornu máli en *hönd* kemur þó fyrir. Þessar myndir eru allar óbreyttar í PS 1867 en í (39a) er orðalagi þó breytt.

- (38) Polfall eintölu
- lagt *hendina* á kinn hennar (25=29)
 - að grípa um *hendina* á Indriða (28=32)
 - mundi jeg leggja *hendina* á brjóstið (67=76)
 - tekur um leið í *hendina* á Sigríði (95=106)
 - greip um leið *hendina* á Guðrúnu (101=112)
 - greip hann *hendina* á Sigríði (140=154)

g. klappar síðan með hendinni á hendina á henni (142=158)

(39) Þágufall eintölu

- a. það var skrifað með kallmannshönd (97)] var á því karlmannshönd (109)
- b. hallaði sér þeigjandi ofan að hönd móður sinnar (143=159)

Í nefnifalli og þolfalli fleirtölu er venjulega *hendur* (um tveir tugir dæma) en þó kemur einu sinni fyrir þf. ft. *höndurnar* og einu sinni „hondur“, sbr. (40b), og er ekki hægt að útiloka að í síðarnefnda dæminu sé prentvilla. Fyrra dæmið stendur óhaggað í PS 1867 en hinu síðarnefnda er breytt í *hendur*. Mesta athygli vekur þó (40c) þar sem þf. ft. *hendur* í PS 1850 er breytt í *höndur* í PS 1867.

(40) Þolfall fleirtölu

- a. það sem einu sinni er komið í höndurnar á mjer (55=62)
- b. ef hann tækist starfa nokkurn mikinn á hondur (83)] hendur (93)
- c. ef þessháttar kæmist í hendur þeim mönnum (103)] höndur (114)

Í PS 1850 stingur *höndurnar* í (40a) í stúf við um hálfan annan tug dæma um nf.-þf. *hendur*. Þetta dæmi er lagt Gróu á Leiti í munn. Áminnt um þagmælsku þegar henni er trúað fyrir mikilvægu bréfi um viðkvæmt mál svarar hún (PS 1850:55, sbr. 1867:62):

Jeg! vertu öldungis óhrædd um það, gæskan mín! jeg er einginn skynskiptingur, og það sem einu sinni er komið í höndurnar á mjer, það skal einginn þaðan draga, þó það væri kóngurinn; og þagað get jeg yfir því, sem mjer er trúað fyrir, þó jeg sje kjöptug; jeg held það varði aungvan um það, þó eitthvað meinleysi sje á millum ykkar Indriða, held jeg, enn þar er maðurinn

Þegar þarna er komið sögu veit lesandinn að sögupersónan Gróa á Leiti er þekkt fyrir allt annað en þagmælsku og því er tilsvor hennar broslagt. Ef til vill er það engin tilviljun að myndin *höndurnar* skuli einmitt aðeins birtast þarna í þessari ræðu Gróu á Leiti. Hugsanlegt er að höfundurinn hafi talið þessa orðmynd hæfa ímynd kjaftakerlingarinnar. Erfiðara er að segja til hvers vegna *hendur* í (40c) hefur verið breytt í *höndur* í PS 1867 en það kemur fyrir í bréfi Sigríðar til

Indriða. Mögulega hefur Jón viljað með þessu skerpa ímynd Sigríðar sem saklausrar sveitastúlku er, ólíkt Indriða, hafði ekki notið formlegrar skólagöngu í Bessastaðaskóla. Ólíkar fleirtölumyndir orðsins *hönd* gætu því sýnt tilfinningu Jóns fyrir málframsmun eftir félagsstöðu.

5.3 Nútið eintölu so. *hafa*

Beyging sagnarinnar *hafa* í nútið eintölu framsöguháttar hefur tekið nokkrum breytingum í tímans rás; helstu mynstrin eru sýnd í *Töflu 2*.

		A	B	C	D
<i>Et.</i>	1	hef	hefi	hefi	hef
	2	hefr	hefir	hefur	hefur
	3	hefr	hefir	hefur	hefur

Tafla 2. Fjögur mynstur í eintölu nútiðar framsöguháttar sagnarinnar *hafa*.

Mynstur A er einkum að finna í fornum kveðskap en mynstur B er annars allsráðandi í fornu máli fram á fimmtánda öld þegar mynstur C tekur að ryðja sér til rúms (Finnur Jónsson 1901:109; Noreen 1923:349, 360 [§520, 532.6]; Björn K. Þórolfsson 1925:64). Mynstur B er þannig allsráðandi í elstu íslensku handritunum frá um 1150 og fram á fyrsta fjórðung þrettánda aldar (Larsson 1891:125–127 [*hafa*]), sömuleiðis í GKS 1009 fol., Morkinskinnu frá um 1275 (Kjeldsen 2013:311), í Alexanders sögu á AM 519 a 4to frá um 1280 (de Leeuw van Weenen 2009:151) og í Möðruvallabók, AM 132 fol., frá um 1330–1370 (de Leeuw van Weenen 2000:247), svo nokkur dæmi séu nefnd. Í þýðingu Odds Gottskálkssonar á Nýja testamentinu 1540 er 1. persóna alltaf *hefi* og mynd 3. persónu ýmist *hef(u)r* eða *hefir* en „víst oft“ *hefir*, segir Jón Helgason (1929:87); þar er mynstur B þá tekið að víkja fyrir mynstri C. Í Guðbrandsbiblíu 1584 er *hefi* ríkjandi í 1. persónu þótt *hef* komi þar líka fyrir; í 2. og 3. persónu er venjulega *hefur* en *hefir* er einkum bundið við spámannaritin og Nýja testamentið, segir Bandle (1956:421). Þar er mynstur C þá farið að festast enn frekar í sessi. Í Ævisögu Jóns Steingrímssonar (1728–1791) er nær einvörðungu *hefi* í 1. persónu (aðeins eitt dæmi um *hef*) og í 2. og 3. persónu er alltaf *hefur*, að tali Jóhannesar B. Sigtryggssonar (2011:247); þar er þá mynstur C að heita má einrátt. Mynstur C lét þó undan síga á níttjándu öld og í nútímamáli hefur það alveg vikið fyrir mynstri D, *hef*, *hefur*, *hefur*.

Í PS 1850 er mynstur C ríkjandi, *hefi*, *hefur*, *hefur*. Engin dæmi eru um *hefir* og dæmi um *hefi* eru nálega tvöfalt fleiri en um *hef*. Engar

breytingar eru gerðar á þessum myndum í PS 1867. Í bréfum Jóns er *hefi* ráðandi í 1. persónu, eins og í PS 1850 og 1867, og aðeins örfá dæmi eru þar um *hef*. Í 2. og 3. persónu notar hann bæði *hefur* og *hefir* en dreifing þeirra er forvitnileg. Í elstu bréfunum, frá 1842 og fram til 1858, notar Jón einvörðungu *hefur* en um 1858 byrjar hann að nota *hefir*. Í þremur bréfum 1858 og 1860 notar hann bæði *hefur* og *hefir* en eftir 1860 sést *hefur* aðeins einu sinni; *hefir* er annars einhaft. Yfirlit um þessi umskipti má sjá í *Töflu 3* hér á eftir.

Málið á PS 1850 er í meginatriðum í samræmi við mynstur C og ekki ótrúlegt að það hafi einmitt verið mál Jóns. Ekki verður þó betur séð en að frá 1858 leitist Jón við að tileinka sér nýtt málviðmið. Þetta *hefur* þó mögulega aðeins verið ritmálsviðmið; alls óvíst er — og reyndar fremur ósennilegt — að hann hafi reynt að breyta mæltu máli sínu.

Fornmálmynstrinu B var nokkuð haldið á loft á nítjándu öld eins og Atli Jóhannsson (2015:113–18) *hefur* rakið. Rasmus Rask sýnir til að mynda aðeins mynstur B í *Anvisning till Isländskan* (Rask 1818:143) en getur þó um *hef* og *hefr* í kafla um nútímamálið (Rask 1818:297). Rask notar einnig mynstur B í *Lestrarkveri handa heldri manna börnum* 1830. Fornmálmynstrið B er líka býsna áberandi í *Skírni* þótt það virðist vera nokkuð breytilegt eftir ritstjórum. Það er líka allsráðandi í *Þjóðólfi* á ritstjórnarárum Jóns Guðmundssonar 1852–1874 en hörfar mjög þegar Matthías Jochumsson tekur við ritstjórninni 1874.

Athygli vekur að breytingin úr *hefur* yfir í *hefir*, sem birtist í bréfum Jóns Thoroddsens á árunum 1858–1860, skuli ekki einnig koma fram í PS 1867. Hér kann það að skipta máli að í *Íslenzkri málmyndalýsingu*, sem út kom 1861, mælir Halldór Kr. Friðriksson (1861:57) með *hef*, *hefur*, *hefur* en segir *hefi*, *hefir*, *hefir* formmál. Jón Thoroddsen fékk Sveinn Skúlason til að lesa prófarkir að PS 1867 eins og áður var getið. Sveinn *hefur* ef til vill fylgt Halldóri í þessu efni en þeir Sveinn og Halldór höfðu báðir verið samverkamenn Konráðs Gíslasonar í Höfn (reyndar ekki samtíða).

Dagsetning	Ritunarstaður	Viðtakandi	<i>hafa 2.–3. p. et. nt. fh.</i>
1842-07-27	Kaupmannahöfn	til Ólafar Hallgrímsdóttur	hefur
1848-05-03	Als, Danmörku	til Gísla Brynjúlfssonar	hefur
1848-05-13	Tandslet, Danmörku	til Brynjólfs Péturssonar	hefur
1849-03-20	Kaupmannahöfn?	til Þóreyjar Gunnlaugsdóttur	hefur
1851-02-06	Flatey	til Gísla Brynjúlfssonar	hefur
1852-01-20	Flatey	til Gísla Brynjúlfssonar	hefur
1852-02-02	Flatey	til Gísla Brynjúlfssonar	hefur
1854-11-25a	Flatey	til Gísla Brynjúlfssonar	hefur
1854-11-25b	Flatey	til Guðbrands Vigfússonar	hefur
1855-02-11	Flatey	til Gísla Brynjúlfssonar	hefur
1858-02-18b	[Haga]	umburðarbréf til hreppstjóra	hefur/hefir
1858-02-18c	[Haga]	til Jóns Guðmundssonar hreppstjóra	hefur/hefir
1859-11-11	[Haga]	til Árna Thorsteinson	hefir
1860-11-20	[Haga]	til sýslumannsins í Strandasýslu	hefur/hefir
1861-01-16	Haga	til Elínar G. Jónsdóttur	hefir
1861-07-10	[Haga]	til amtmanns	hefir
1861-11-04	[Haga]	til Ara Finnssonar hreppstjóra	hefir
1863-04-12	Hvítárvöllum	til Elínar G. Jónsdóttur	hefir
1863-11-25	Leirá	til Elínar G. Jónsdóttur	hefir
1864-03-17	Leirá	til Elínar G. Jónsdóttur	hefir
1864-10-25	Leirá	til Jóns Péturssonar	hefir
1865-02-23	Leirá	til Jóns Péturssonar	hefir
1865-03-09	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefur
1865-03-31	Leirá	til Jóns Sigurðssonar	hefir
1865-09-15	Leirá	til Jóns Péturssonar	hefir
1865-10-11	Leirá	til Árna Thorsteinson	hefir
1865-11-19	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1866-07-24	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-02-28	Leirá	til Péturs Guðjohnsens	hefir
1867-03-01	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-04-10	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-04-30	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-05-05	Leirá	til Jóns Péturssonar	hefir
1867-06-10	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-06-16	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-09-22	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-10-28	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir
1867-12-12	Leirá	til Gísla Brynjúlfssonar	hefir
1867-12-13a	Leirá	til Jóns Árnasonar	hefir

Tafla 3. Yfirlit um notkun Jóns Thoroddsens á *hefur* og *hefir* í bréfum; sjá nánar um bréfin í brétaskrá í greinarlok.

Talsvert kveður að B-mynstrinu forna, *hefi*, *hefir*, *hefir*, í ritmáli fram á fyrstu áratugi tuttugustu aldar en þessar myndir virðast ekki hafa átt sér stoð í mæltu máli. Valtýr Guðmundsson sýnir nútímamynstrið, mynstur D, í málfræði sinni 1922 en bætir við neðanmáls að í ritmáli sé einnig notað *hefi* (ásamt *hefir*, *hefir*) „men denne Form er laant fra Oldspr. og tilhører ikke Nutidssproget“ (Valtýr Guðmundsson 1922:133). Stefán Einarsson (1949:89) tekur í sama streng í málfræði sinni: „The form *hefi* is literary only, *hef* (like *tel* from *telja*) is both literary and colloquial.“

5.4 So. *gjöra* og *gera*

Sögnin *gjöra* (úr eldra *gør(v)a*) átti sér þegar í fornu máli hliðarmynd með ókringdu rótarsérhljóði, *gera* (Noreen 1923:348 [§518.2]). Báðar hafa lifað í málinu til þessa dags en lítið er þó vitað um dreifingu þessara mynda. Í þýðingu Odds Gottskálkssonar á Nýja testamentinu 1540 er sögnin *gjöra* nær einhöfð (Jón Helgason 1929:28, 85) og í Guðbrandsbiblíu 1584 er einvörðungu *gjöra* (Bandle 1956:80). Jón Magnússon (1662–1738) tekur aðeins dæmi um *gjöra* í málfræði sinni (útg. 1997:225, 227, 237, 239–241). Í Ævisögu Jóns Steingrímssonar (1728–1791) er líka aðeins *gjöra* (Jóhannes B. Sigtryggsson 2011:238–239).

Í PS 1850 er *gjöra* allsráðandi og engar breytingar verða á því í PS 1867 eins og sýnt er með nokkrum dæmum í (41). Aðeins einu sinni bregður *gera* fyrir í PS 1850, sjá (41e), en henni er breytt í *gjöra* í PS 1867.

- (41) a. þetta varð jeg að gjöra á hennar aldri (6=9)
 b. Nei, það gjöri jeg ekki, móðir góð! (20=24)
 c. hann gjörir ekki annað hvurt sem er enn matast (6=8)
 d. sagði hann það fallega gjört af Indriða (19=22)
 e. þar til að hann geri honum nokkra vísbendingu (130)]
 gjöri (144)

Jón notar í bréfum sínum bæði *gera* og *gjöra* en *gjöra* er þó miklum mun algengari mynd (nær tvöfalt algengari).

Jón hefur því væntanlega haft bæði *gjöra* og *gera* í sínu máli og vera má að hann hafi miklu oftari notað *gjöra* en *gera*. Málið á Nýja testamenti Odds, Guðbrandsbiblíu, málfræði Jóns Magnússonar og Ævisaga Jóns Steingrímssonar benda vissulega til að um tíma hafi *gjöra* verið ríkjandi í máli að minnsta kosti sumra Íslendinga. Þegar leið á níttjándu öld virðist *gjöra* þó smám saman hafa vikið fyrir *gera*

og á tuttugustu öld er *gera* orðin ráðandi. Valtýr Guðmundsson (1922:139) sýnir *gera* sem aðalmynd í málfræði sinni 1922 en hefur *gjöra* á eftir innan sviga. Um dreifingu *gjöra* og *gera* er næsta lítið vitað eins og nefnt var hér að framan. Vitnisburð um landshlutabundinn mállyskumun er þó að finna íslensk-danskri orðabók Sigfúsar Blöndals (1920–1924:247 [*gera*]) þar sem segir að *gera* sé hin venjulega tal-málsmýnd en *gjöra* tíðkist almennt ekki nema á Austurlandi; báðar myndirnar eru sagðar notaðar í ritmáli.

Ekki er hægt að útiloka að *gjöra* hafi lifað lengur í rituðu máli en töluðu og Jóni Thoroddsen hafi þótt *gjöra* hæfa betur sem ritmálsmýnd; yfirburðir hennar í ritmálinu gefi því ekki rétta mynd af mæltu máli.

6 Niðurstöður og lokaorð

Tvær útgáfur skáldsögunnar *Piltur og stúlka* frá 1850 og 1867 sýna tvö stig þess málstaðals sem var í mótun á níttjándu öld; þær veita okkur innsýn í mótunarferlið. Höfundurinn, Jón Thoroddsen, hafði fengið bestu menntun sem þá var völ á, umgekkst marga þeirra manna sem mest létu að sér kveða í opinberri umræðu um íslenskt mál og lögðu línur við mótun íslenskrar málstefnu á þeim tíma. Einhverjir þeirra hafa eflaust lesið söguna í handriti og lagt honum lið við frágang textans en heimildir eru fyrir því að Sveinn Skúlason ritstjóri hafi lesið prófarkir að endurútgáfunni 1867. Skáldsagan *Piltur og stúlka* naut mikilla vinsælda með þjóðinni, var prentuð í stóru upplagi og hlaut mikla útbreiðslu. Efni hennar hefur trúlega höfðað vel til barna og unglunga á málsmótunarskeiði og líklega mun betur en flest annað tiltækt ritmál. Óhætt er því að gera ráð fyrir að hún hafi átt drjúgan þátt í að festa í sessi þau máleinkenni sem þar birtust.

Samanburðurinn á þessum tveimur útgáfum *Pilts og stúlku* veitir nokkra innsýn í tilurð ritmálsstaðalsins á níttjándu öld. Helstu þætti má draga saman hér:

Ritmálið færir fjær mæltu máli. Munurinn á málinu á PS 1850 og PS 1867 er einatt sá að í PS 1867 færir ritmálið fjær máli Jóns Thoroddsens eins og það birtist í PS 1850 og í bréfum hans; um leið má ætla að ritmálið færir fjær því sem hefur verið almennt mælt mál á þeim tíma.

Munur á opinberum skrifum og einkaskrifum. Breytingarnar í PS 1867 eiga sér flestar einhverja samsvörun í bréfum Jóns Thoroddsens. Þó er munur því að þeir þættir sem teknir eru upp í PS 1867 birtast fæstir

með eins kerfisbundnum hætti í bréfunum. Meira hefur verið lagt upp úr stöðlun málsins á skáldsögunni sem ætluð var til opinberrar birtingar en á bréfunum sem langflest eru einkabréf Jóns til vina eða ættingja; hér hefur þáttur Sveins Skúlasonar í frágangi PS 1867 eflaust skipt máli. Beyging sagnarinnar *hafa* í eintölu nútíðar er dæmi um málfarsatriði sem breytist ekki í PS 1867 en tekur aftur á móti breytingum í bréfum Jóns. Ekki hefur verið einhugur um það atriði hjá málsmetandi mönnum og kann áherslumunur Jóns og Sveins að hafa ráðið úrslitum.

Ritmálið færast nær eldra máli. Breytingarnar í PS 1867 miða allar að því að færa málið nær eldra málstigi; fyrirmynda er leitað í fornu máli og gildi fornsagna í því efni birtist í ívitnuðu bréfi séra Sigurðar Gunnarssonar á Desjarmýri. Oftast hafa bæði eldri og yngri mynd verið þekktar í máli samtímans og eldri myndin þá tekin fram yfir þá yngri. Stundum leikur þó vafi á hve mikla stoð sumar eldri myndanna áttu í mæltu máli á níjtjándu öld; það á ekki síst við um myndina *þenna* sem rædd var í 4.4 en einnig *hefir* sem birtist í bréfum Jóns og rædd var í 5.3.

Málstaðall framtíðarinnar. Breytingarnar í PS 1867 varða allar þætti sem fengu varanlegan sess í málstaðlinum og eru enn fastir þættir í viðurkenndu máli við upphaf 21. aldar, nema hvað forna myndin *þenna* hefur líklega ekki verið notuð í ritmáli í neinum mæli síðan snemma á tuttugustu öld. Breytingin á beygingu sagnarinnar *hafa* í eintölu nútíðar, sem sést í bréfum Jóns en aftur á móti ekki í PS 1867, varð skammlífur þáttur í málstaðlinum.

Málstaðall í mótun. Málið á PS 1867 er ekki í öllum atriðum í samræmi við viðurkennt mál nútímans. Áður hefur verið vikið að notkun *þenna* í stað *þennan*; þar er í PS 1867 gengið lengra í átt til forn máls en síðar var gert. Ekki eru gerðar þær breytingar á beygingu orðsins *hönd* í PS 1867 sem eðlilegar þættu miðað við viðurkennt mál nú á dögum. Þar er þá gengið skemmra í PS 1867 en síðar var gert. Málstaðallinn er þarna enn í mótun.

Áhrif ritmáls á mælt mál. Breytingarnar í PS 1867 færðu ritmálið fjær mæltu máli eins og áður var vikið að. Nú, 150 árum síðar, hefur þessi munur minnkað. Til að mynda eru *hver, einhver, hvergi, hvernig, hversu* venjulega borin fram með *e* í nútímamáli en ekki *u* eða *ö* og í fornafninu *enginn* er stofninn *eng-* allsráðandi og *öng-* heyrst sjaldan. Vafalaust er að ritmálið á drjúgan þátt í þeim breytingum sem hér hafa orðið á mæltu máli.

Íslenskur málstaðall mótaðist smám saman á löngum tíma. Skáld-

sagan *Piltur og stúlka* hefur þar gegnt mikilvægu hlutverki í krafti mikillar útbreiðslu og vinsælda og kannski ekki síst vegna þess að hún höfðaði til allra aldurshópa, þeirra á meðal barna og unglinga sem enn voru á mikilvægu málmótunarskeiði ævi sinnar.

Ritaskrá

- Aðalgeir Kristjánsson. 1986. Gísli Brynjúlfsson og Norðurfari. *Andvari* 111:114–136.
- Aðalgeir Kristjánsson. 1998a. Víðivallabæður. *Lesbók Morgunblaðsins* 27. júní 1998, bls. 4–5.
- Aðalgeir Kristjánsson. 1998b. Látlaust fas og falslaust hjarta. *Lesbók Morgunblaðsins* 4. júlí 1998, bls. 4–5.
- Aðalgeir Kristjánsson. 1999. *Nú heilsar þér á Hafnarlóð. Ævir og örlög í höfuðborg Íslands 1800–1850*. Reykjavík: Nýja bókafélagið.
- Aðalgeir Kristjánsson. 2003. *Síðasti Fjölnismaðurinn. Ævi Konráðs Gíslasonar*. Reykjavík: Skrudda.
- Alda B. Möller. 2014. *Íslenskukennsla í Bessastaðaskóla og á fyrstu árum Reykjavíkurskóla 1805–1855*. BA-ritgerð við Háskóla Íslands. Skemman.is, <http://hdl.handle.net/1946/17696>
- Atli Jóhannsson. 2015. *Breytileiki og málstöðlun. Viðhorf til valinna beygingartilbrigða í íslensku máli á 19. öld*. Ritgerð til MA-prófs í íslenskri málfræði við Háskóla Íslands. Skemman.is, <http://hdl.handle.net/1946/20364>
- Bandle, Oskar. 1956. *Die Sprache der Guðbrandsbiblía*. Bibliotheca Arnamagnæana 17. Kaupmannahöfn: Einar Munksgaard.
- Benedikt Gröndal. 2014. *Dægradvöl*. Reykjavík: Forlagið.
- Björn Magnússon Ólsen. 1891. Konráð Gíslason. *Tímarit Hins íslenska bókmenntafelags* 12:1–96.
- Björn K. Þórólfsson. 1925. *Um íslenskar orðmyndir á 14. og 15. öld og breytingar þeirra úr forn málinu*. Reykjavík: Fjelagsprentsmiðjan. [Endurprentuð hjá Málvísindastofnun Háskóla Íslands 1987.]
- Eiríkur Hreinn Finnbogason. 1952. Inngangur. Í: Gísli Brynjúlfsson 1952:5–37.
- Eiríkur Rögnvaldsson. 2005. Setningafræðilegar breytingar í íslensku. Í: Höskuldur Þráinsson (ritstj.). *Setningar. Handbók um setningafræði*. Íslensk tunga 3, bls. 602–635. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Finnur Jónsson. 1901. *Det norsk-islandske skjaldesprog omtr. 800–1300*. Kaupmannahöfn: Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur.
- Finnur Sigmundsson. 1950–1951. *Úr förum Jóns Arnasonar. Sendibréf 1–2*. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Gísli Brynjúlfsson. 1952. *Dagbók í Höfn*. Eiríkur Hreinn Finnbogason bjó til prentunar. Reykjavík: Heimskringla.
- Guðrún Kvaran og Sigurður Jónsson frá Arnarvatni. 1991. *Nöfn Íslendinga*. Reykjavík: Heimskringla, Háskólaforlag Máls og menningar.

- Guðbrandur Vigfússon. 1860. [Ritdómur um] *Íslenzkar rjettritunarreglur*, eptir Halldór Friðriksson. *Djódölfur* 12. ár, 18.–25. tbl., bls. 69–70, 77–78, 95–97.
- Guðjón Friðriksson. 2000. *Nýjustu fréttir! Saga fjölmiðlunar á Íslandi frá upphafi til vorra daga*. Reykjavík: Iðunn.
- Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon. 1997. *Hagskinna. Sögulegar hagtölur um Ísland*. Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Hallberg, Peter. 1958. Jón Thoroddsen og frásagnarlist Íslendingasagna. *Skírnir* 132:148–164.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1859. *Íslenzkar rjettritunarreglur*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafjelag.
- Halldór Kr. Friðriksson. 1861. *Íslenzk málmyndalýsing*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmentafelag.
- Halldóra Kristinsdóttir. 2012. *heillri, gamallrar, beinnra. Um r-myndir lýsingarorða sem enda á -ll og -nn*. MA-ritgerð í íslenskri málfræði við Háskóla Íslands. Skemman.is, <http://hdl.handle.net/1946/11394>
- Hreinn Benediktsson. 1969. On the Inflection of the ia-Stems in Icelandic. Í: Jakob Benediktsson, Ólafur Halldórsson, Stefán Karlsson, Jónas Kristjánsson og Jón Samsonarson (ritstj.). *Afmælisrit Jóns Helgasonar 30. júní 1969*, bls. 391–402. Reykjavík: Heimskringla. [Endurprentun: Hreinn Benediktsson 2002:314–322.]
- Hreinn Benediktsson. 2002. *Linguistic Studies, Historical and Comparative*. Ritstj. Guðrún Þórhallsdóttir, Höskuldur Þráinsson, Jón G. Friðjónsson og Kjartan Ottosson. Reykjavík: Institute of Linguistics.
- Jóhannes L.L. Jóhannsson. 1921–1922. Söguleg lýsing íslenzkrar stafsetningar um 100 ár (o: 1820–1920). *Skólablaðið. Tímarit um uppeldi og mentamál* 13 (1921):122–125, 135–138; 14 (1922):4–7.
- Jóhannes B. Sigtryggsson. 2011. *Málið á Ævisögu Jóns Steingrímssonar*. Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Jón Helgason. 1929. *Málið á Nýja testamenti Odds Gottskálkssonar*. Safn Fræðafjelagsins um Ísland og Íslendinga 7. Kaupmannahöfn. [Endurprentuð hjá Málvísindastofnun Háskóla Íslands 1999.]
- Jón Helgason (útg.). 1948. Ludvig Holberg: *Nikulás Klím*. Íslenzk þýðing eftir Jón Ólafsson úr Grunnavík (1745). Íslenzk rit síðari alda 3. Kaupmannahöfn: Hið íslenska fræðafélag.
- Jón Aðalsteinn Jónsson. 1959. Ágrip af sögu íslenzkrar stafsetningar. *Íslenzk tunga* 1:71–119.
- Jón Magnússon. 1997. *Grammatica Islandica — Íslenzk málfræði*. Jón Axel Harðarson gaf út með inngangi, þýðingu og athugasemdum. Reykjavík: Málvísindastofnun Háskóla Íslands og Háskólaútgáfan.
- Jón Thoroddsen. 1950. *Ljóð og sögur*. Steingrímur J. Þorsteinsson gaf út. Íslenzk úrvalsrit. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningar sjóðs.
- Jón Þórðarson Þóroddsen. 1850. *Piltur og stúlka. Dáltil frásaga*. Kaupmannahöfn.
- [Jón] Þórðarson Þóroddsen. 1865. *Veidiför. Gamanríma*. Reykjavík.

- Jón Þórðarson Thóroddsen. 1867. *Piltur og stúlka. Dálítil frásaga*. Önnur útgáfa, aukin. Reykjavík.
- Katrín Axelsdóttir. 2003. Saga ábendingarfornafnsins *sjá*. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 25:41–77.
- Katrín Axelsdóttir. 2006. Myndir af *engi*. Í: Haraldur Bernharðsson, Margrét Guðmundsdóttir, Ragnheiður Kristjánsdóttir og Þórdís Gísladóttir (ritstj.). *Hugvísindaping 2005*. Erindi af ráðstefnu Hugvísindadeildar og Guðfræðideildar Háskóla Íslands 18. nóvember 2005, bls. 163–183. Reykjavík: Hugvísindastofnun Háskóla Íslands.
- Katrín Axelsdóttir. 2014. *Sögur af orðum. Sex athuganir á beygingarþróun í íslensku*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Kjartan G. Ottósson. 1987. An Archaising Aspect of Icelandic Purism: The Revival of Extinct Morphological Patterns. Í: Pirkko Lilius og Mirja Saari (ritstj.). *The Nordic Languages and Modern Linguistics* 6, bls. 311–324. Proceedings of the Sixth International Conference of Nordic and General Linguistics in Helsinki. Helsinki.
- Kjartan G. Ottósson. 1990 *Íslensk málhreinsun. Sögulegt yfirlit*. Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Kjartan G. Ottósson. 1992. *The Icelandic Middle Voice*. The Morphological and Phonological Development. Lundur: Department of Scandinavian Languages, Lund University.
- Kjartan Ottosson. 2005. Language cultivation and language planning IV: Iceland. Í: Oskar Bandle o.fl. (ritstj.). *The Nordic Languages. An International Handbook of the History of the North Germanic Languages* 2:1997–2007. Berlín: Walter de Gruyter.
- Kjeldsen, Alex Speed. 2010. Bemærkninger til pronomenet *sjá* og dets mid-delalderlige historie. *Opuscula* 13:241–287.
- Kjeldsen, Alex Speed. 2013. *Filologiske studier i kongesagahåndskriftet Morkin-skinna*. Bibliotheca Arnarnagnæana suppl. vol. 8. Kaupmannahöfn: Museum Tusulanum Press.
- [Konráð Gíslason.] 1844. Um stafsetninguna á þessu ári Fjölnis. *Fjölnir* 7:1–3.
- [Konráð Gíslason.] 1845. [Ritdómur:] Agrip af merkis atburðum Mannkyns Sögunnar ... *Fjölnir* 8:59–71.
- Kristján Friðbjörn Sigurðsson. 2014. *Hljóðbreytingin ve > vö og aðrar tengdar málbreytingar. Þróun og tilbrigði í síðari alda íslensku og þáttur þeirra í málstöðlun 19. aldar*. Ritgerð til MA-prófs í íslenskri málfræði við Háskóla Íslands. Skemman.is, <http://hdl.handle.net/1946/17650>
- Larsson, Ludvig. 1891. *Ordförrádet i de älsta isländska handskrifterna*. Lundur: Ph. Lindstedts universitets-bokhandel.
- de Leeuw van Weenen, Andrea. 2000. *A Grammar of Möðruvallabók*. CNWS Publications 85. Leiden: Research School CNWS, Universiteit Leiden.
- de Leeuw van Weenen, Andrea. 2009. *Alexanders saga AM 519a 4° in The Arnarnagnæan Collection, Copenhagen*. Manuscripta Nordica 2. Kaupmannahöfn: Museum Tusulanum Press.

- Linda Ösp Heimisdóttir. 2008. *Yfirlit yfir beygingu karlkyns ija-stofna frá níttjándu öld til nútímamáls*. Ótgefin BA-ritgerð við Háskóla Íslands.
- Matthías V. Sæmundsson 1996. Sagnagerð frá upplýsingu til raunsæis. Í: Halldór Guðmundsson (ritstj.). *Íslensk bókmenntasaga* 3:495–588. Reykjavík: Mál og menning.
- Már Jónsson (útg.). 2016a. *Bréf Jóns Thoroddsens*. Reykjavík: Sögufélag.
- Már Jónsson. 2016b. Inngangur. *Bréf Jóns Thoroddsens*, bls. 11–65. Útgefandi Már Jónsson. Reykjavík: Sögufélag.
- Már Jónsson. 2016c. Skáldsagan *Piltur og stúlka*: prófarkir, prentun, dreifing, sala. *Saga* 54.2:143–171.
- Noreen, Adolf. 1923 *Altnordische Grammatik* 1. Altisländische und altnorwegische Grammatik (Laut- und Flexionslehre) unter Berücksichtigung des Urnordischen. Vierte vollständig umgearbeitete Auflage. Sammlung kurzer Grammatiken germanischer Dialekte 4. Halle (Saale): Verlag von Max Niemeyer.
- Orešnik, Janez. 1980. On the Dental Accretion in Certain 2nd p. sg. Verbal Forms of Icelandic, Faroese, and the Old West Germanic Languages. *Íslenskt mál og almenn málfræði* 2:195–211.
- Páll Eggert Ólason. 1948–1952. *Íslenzkar æviskrár frá landnámstímum til ársloka 1940* 1–5. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Pálmi Pálsson. 1891. Æfiágrip Jóns Árnasonar landsbókavarðar. *Andvari* 17:3–26.
- Rask, Rasmus Kristian. 1811. *Vejledning til det Islandske eller gamle Nordiske Sprog*. Kaupmannahöfn.
- Rask, Erasmus Christian. 1818. *Anvisning till Isländskan eller Nordiska Fornspråket*. Stokkhólmur.
- Rask, Rasmus. 1830. *Lestrarkvæer handa heldri manna börnum*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Rask, R[asmus]. 1832. *Kortfattat Vejledning til det oldnordiske eller gamle islandske Sprog*. Kaupmannahöfn.
- Sigfús Blöndal. 1920–1924. *Íslensk-dansk ordbog*. Hovedmedarbejdere Björg Thorláksson Blöndal, Jón Ófeigsson, Holger Wiehe. Reykjavík: Verslun Þórarins B. Þorlákssonar.
- Stefán Einarsson. 1949. *Icelandic. Grammar. Texts. Glossary*. [2. útgáfa.] Baltimore: The Johns Hopkins Press.
- Stefán Karlsson. 1989. Tungan. Í: Frosti F. Jóhannesson (ritstj.). *Íslensk þjóðmenning* 6:1–54. Reykjavík: Bókautgáfan Þjóðsaga. [Endurprentun: Stefán Karlsson 2000:19–75.]
- Stefán Karlsson. 2000. *Stafkrókar*. Ritgerðir eftir Stefán Karlsson gefnar út í tilefni af sjötugsafmæli hans 2. desember 1998. Ritstjóri Guðvarður Már Gunnlaugsson. Rit 49. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Steingrímur J. Þorsteinsson. 1943. *Jón Thoroddsen og skáldsögur hans* 1–2. Reykjavík: Helgafell.
- Steingrímur J. Þorsteinsson. 1950. Jón Thoroddsen. Í: Steingrímur J. Þor-

steinsson (útg.). Jón Thoroddsen, *Ljóð og sögur*, bls. vii–xlii. Íslensk úrvalsrit. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningar sjóðs.

Valtýr Guðmundsson. 1922. *Íslandsk Grammatik*. Kaupmannahöfn. [Endurprentuð hjá Málvísindastofnun Háskóla Íslands 1983.]

Þorleifur Hauksson og Þórir Óskarsson. 1994. *Íslensk stílfræði*. Reykjavík: Styrtarsjóður Þórbergs Þórðarsonar og Margrétar Jónsdóttur.

Bréfaskrá

1842-07-27, Kaupmannahöfn, til Ólafar Hallgrímsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 5468 4to

1848-04-20, Korsør, Danmörku, til Brynjólfs Péturssonar, Landsarkivet for Sjælland, Skiftedokumenter, Protokol 1, nr. 147 A, B 1850–51 201–207

1848-04-28, Als, til Brynjólfs Péturssonar, Landsarkivet for Sjælland, Skiftedokumenter, Protokol 1, nr. 147 A, B 1850–51 201–207

1848-05-03, Melgerði á Als, Danmörku, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1848-05-13, Tandslet, Danmörku, til Brynjólfs Péturssonar, Landsarkivet for Sjælland, Skiftedokumenter, Protokol 1, nr. 147 A, B 1850–51 201–207

1849-03-20, [Kaupmannahöfn], til Þóreyjar Gunnlaugsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 448 fol.

1851-01-24, [Flatey], til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1851-02-06, Flatey, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1852-01-20, Flatey, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1852-02-02, Flatey, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1853-01-11, Flatey, til Þóreyjar Gunnlaugsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 448 fol.

1854-11-25a, Flatey, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1854-11-25b, Flatey, til Guðbrands Vigfússonar, Bodleian Library, Icelandic Manuscripts d 1–2

1855-02-11, Flatey, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to

1857-10-10, Haga, til Jóns Guðmundssonar hreppstjóra, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. B/28. Bréf til Barðastrandarhrepps 1837–1904, ör 3

1858-02-18a, Haga, auglýsing til allra hreppsúa í Barðastrandarsýslu, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. C/4, 2. Bréfabók 1852–1860

1858-02-18b, [Haga], umburðarbréf til hreppstjóra, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. C/4, 2. Bréfabók 1852–1860

- 1858-02-18c, [Haga], til Jóns Guðmundssonar hreppstjóra, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. B/28. Bréf til Barðastrandarhrepps 1837–1904, örkr 3
- 1858-08-20, [Haga], til Össurs Össurssonar og Einars Jónssonar, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. C/4, 2. Bréfabók 1852–1860
- 1859-06-06, Haga, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to
- 1859-11-11, [Haga], til Árna Thorsteinson, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Snæf. B/21. Bréf 1857–1859, örkr 7, nr. 671–59
- 1860-11-20, [Haga], til sýslumannsins í Strandasýslu, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. C/6, 1. Bréfabók 1860–1865
- 1861-01-16, Haga, til Elínar G. Jónsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 5468 4to
- 1861-07-10, [Haga], til amtmanns, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. C/6, 1. Bréfabók 1860–1865
- 1861-11-04, [Haga], til Ara Finnssonar hreppstjóra, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn, Barð. C/6, 1. Bréfabók 1860–1865
- 1863-04-12, Hvítárköllum, til Elínar G. Jónsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 5468 4to
- 1863-05-19, Hrapsey, til Friðriks Eggerz, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 1464 4to
- 1863-11-25, Leirá, til Elínar G. Jónsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 5468 4to
- 1864-03-17, Leirá, til Elínar G. Jónsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 5468 4to
- 1864-07-08, Leirá, til Friðriks Eggerz (?), Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 1464 4to
- 1864-10-25, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1864-12-31, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1865-01-03, Leirá, til Elínar G. Jónsdóttur, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 5468 4to
- 1865-02-23, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1865-03-09, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1865-03-31, Leirá, til Jóns Sigurðssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, JS 142 a fol.
- 1865-04-19, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1865-07-10, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.

- 1865-09-15, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1865-10-11, Leirá, til Árna Thorsteinson, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 2421 4to
- 1865-10-18, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1865-11-18, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1865-11-19, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1866-01-16, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1866-03-09, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1866-03-18, Leirá, til Jóns Sigurðssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 1494 8vo
- 1866-05-25, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1866-07-05, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1866-07-24, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1866-10-22, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1866-12-29, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-01-04, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-01-30, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-02-08, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-02-28, Leirá, til Péturs Guðjohnsens (Guðjónssonar), Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 448 fol.
- 1867-03-01, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-04-10, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-04-30, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-05-05, Leirá, til Jóns Péturssonar, Handritadeild Landsbókasafns Íslands, Lbs. 319 fol.
- 1867-05-14, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to

- 1867-05-16, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-05-21, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-06-10, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-06-16, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-09-22, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-10-05, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-10-28, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-12-12, Leirá, til Gísla Brynjúlfssonar, Det kongelige bibliotek, København, NKS 3263 4to
- 1867-12-13a, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to
- 1867-12-13b, Leirá, til Páls Hjaltalín, Þjóðskjalasafn Íslands, Sýsluskjalasafn. Borg. Mýr. ED2/8. Dánarbú Borgarfjarðarsýslu 1868, örkr 1, bl. 296
- 1868-01-11, Leirá, til Jóns Árnasonar, Stofnun Árna Magnússonar í íslenskum fræðum, NKS 3010 4to

Lykilorð

málbreyting, breytileiki í máli, málstöðlun, málfyrning, málfyrirmyndir

Keywords

language change, linguistic variation, language standardization, linguistic archaism, language models

Abstract

The current linguistic standard for Icelandic arose in the 19th century amidst rising romantic nationalism in Iceland and demands for independence from Danish rule. The architects of this standard, many of whom were Icelandic university students in Copenhagen, looked to the medieval Icelandic literature—the sagas—for linguistic ideals. This retrospective standard was propagated through the Icelandic Latin School, at Bessastaðir/Reykjavík, the only institution of higher education in Iceland at the time, and, especially in the second half of the century, through grammars and in printed books, journals, and newspapers. The emerging linguistic standard thus became visible through its application in printed materials in the public sphere.

The first modern novel printed in Icelandic, Jón Thoroddsen's *Piltur og stúlka*

(‘Boy and girl’), appearing in 1850 and then again in a second revised edition 1867, played an important role in displaying and instituting the new linguistic standard. A rural love story featuring many linguistic characteristics of the medieval Icelandic sagas, the novel immediately enjoyed immense popularity. The second edition of 1867 was printed in 1,200 copies, a very large print run for a society of only around 70,000 people. Moreover, this love story about the young son and daughter of two neighboring rival farmers, appealed to children and young people in a way that no grammar, journal or newspaper ever could. This appeal to young people in their formative years probably made the novel instrumental in establishing a standard literary language for Modern Icelandic.

The author, Jón Thoroddsen (1818–1868), received the best education available at the time and was friends or acquainted with many of the individuals, in Iceland and Copenhagen, who were most actively involved in the ongoing dialogue about matters concerning the Icelandic language. Jón Thoroddsen was thus in a good position to participate in and follow this dialogue and, as a writer, to conform to the emerging linguistic standard.

This paper compares selected features of the language in the two editions of *Piltur og stúlka* appearing in 1850 and 1867. A corpus of around 70 private letters by Jón Thoroddsen are used as additional comparative material. These two editions, it is argued, were not only instrumental in establishing the new and emerging linguistic standard, but also manifest two different stages in the development of the standard. The linguistic changes implemented in the 1867 edition, as well as the linguistic features left intact, thus show the creation of a literary linguistic standard in progress.

The main findings of the paper can be summarized as follows:

(a) In the 1867 edition, the literary language moved away from the colloquial language.

(b) The emerging linguistic standard is enforced more strictly and systematically in the novel, intended for public consumption, than in Jón Thoroddsen’s private letters.

(c) Features from earlier stages of Icelandic are adopted in the literary language.

(d) Almost all the changes made in the 1867 edition reflect permanent features of the linguistic standard, still in place in present-day Icelandic.

(e) Some features of the language left intact in the 1867 edition would have been subject to change at a later date, showing that the linguistic standard was still not fully developed in 1867.

(f) Many of the linguistic features adopted in the literary standard were at odds with the colloquial language, as already indicated, but ultimately some of these features changed in the colloquial language to conform with the literary language. The literary standard thus gradually influenced the colloquial language.

Haraldur Bernharðsson
Íslensku- og menningardeild
Hugvísindasviði Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík
haraldr@hi.is